

nummer 8 december 2001

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (VGN)

KLEIO

**Special
Sovjet-
Unie**



jaargang 42

Algemeen Bestuur

Kees Weltevrede
voorzitter (KNHG, Stichting Euroclio/VGN)
Dubbeldamseweg Zuid 350,
3312 KT Dordrecht.
Tel. 078 - 6390 699.
Fax 078 - 6399 001
c.weltevrede@wxs.nl

Jetty Keijzer
vice-voorzitter (Commissie Havo/Vwo, Platform VVVO)
Archipel 31-01,
8224 HC Lelystad.
Tel. 030-235471,
Keijzer7@cs.com

Loek Janssen
secretaris
Ananasstraat 1,
6543 ZH Nijmegen.
Tel. 024 - 373 4800.
janssen.scholten@freeler.nl

Herry Groothuis
(Commissie Pabo, Commissie Basisvorming Vmbo, SLO)
Groen van Prinstererweg 11,
3731 HA De Bilt.
Tel. 030 - 2713 204.
h.groothuis@worldonline.nl

VGN-site: <http://home.wxs.nl/~srd/vgn.htm>
Hier is ook een brievenbus.

Renée Schreuder
(Beheer VGN-website,
Commissie Volwassenen-
educatie, Kleio)
Couwenhoven 46-01,
3703 EM Zeist.
Tel. 030 - 6959 506.
srd@wxs.nl

Johan Raven
penningmeester (Didactiek-
en activiteitencommissie,
RAD)
Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens.
Tel. 058-2574 050.
johanraven@hetnet.nl

Peter Wester,
beoogd bestuurslid,
Denekamperstraat 28,
7588 PW Beuningen.
Tel. 0541-5520161.
westerkok@introweb.nl

Administratie VGN:
Juliana van Stolberglaan 41,
2595 CA Den Haag.
Tel/fax 070-385 3669.
E-mail: lieke@euroclio.nl

VGN-giro: 128701 t.n.v.
Penningmeester VGN,
Den Haag.

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staats-inrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Neem contact op met de administratie. Aanmelding is ook mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2002:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10.6 € 50
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 10.7 € 60
- VMBO-docent € 35
- drie of meer vakken € 40
- Baan van minder dan 16 uur € 25
- Kennismakingslid (alleen voor studenten) € 45
- Buitengewone leden, pensioen, VUT € 45
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

Van de redactie

'De inspectie betwijfelt of geschiedenis/maatschappijleer wel voor alle leerlingen verplicht moet zijn.'

'Voor alfa-leerlingen zou geschiedenis/maatschappijleer kunnen verdwijnen.'

Deze twee alarmerende zinnen stonden op 23 november j.l. te lezen in landelijke dagbladen. Het studiehuis is te zwaar voor leerlingen en docenten, zo blijkt uit het rapport van de Onderwijsinspectie. Te veel schoolvakken, praktische opdrachten en studielasturen. *Kleio* deelt de ongerustheid van geschiedenisdocenten die vol verbazing zo'n bericht lezen: verdwijnt geschiedenis straks zomaar uit de maatschappijprofielen omdat er te veel vakken zijn?

Ook rond het rapport-De Rooy heerste er dit najaar ineens een informatiestilte, na alle rumoer en discussie eerder dit jaar. Komt het rapport nog op de Kameragenda? Komt er toch een canon? Wat gebeurt er met de tien tijdvakken, met het combivak, met de nieuwe wijze van examinering? Zolang we deze geheimen nog niet voor u kunnen ontsluiten, voorziet *Kleio* in elk geval in de korte-termijn-informatiebehoefte van veel lezers: die inzake het eindexamenonderwerp 'Sovjet-Unie'. Gerrits verduidelijkt de keuzen die de stofomschrijvingscommissie heeft gemaakt. Luykx en Van Meurs bieden zicht op nieuwe onderzoeksresultaten van de historiografie, Griffiths op de collectivisatie en industrialisering van de Sovjet-Unie; Jan de Vries leverde materiaal om leerlingen meer inzicht te geven in de strijd tegen de koelakken en in hun eigen manier van denken.

Ik wens de *Kleio*-lezers veel leesgenoegen en ... een prettige jaarwisseling!

Jan van Oudheusden

Op het omslag: Schilderij van V.A. Cheknyoek, *De eerste Komsomol-cel komt het dorp binnen!*

Redactie

Jan van Oudheusden,
voorzitter, Massenestraat 21,
5144 WP Waalwijk.
Tel. 0416 - 33 74 30.
jan.oudheusden@wxs.nl

Carla van Boxtel,
Langemeijerstraat 13,
5473 GS Heeswijk-Dinther.
Tel. 0413 - 29 29 96.
c.vanboxtel@fss.uu.nl

Marijke Meuwissen,
Simplonbaan 17,
3524 BG Utrecht.
Tel. 030 - 273 1670.
marijke.meuwissen@hccnet.nl

Maria van Haperen,
Korte Kerkstraat 14,
5524 AX Steensel.
Tel. 0497 - 517573.
a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,
Roerdomp 80,
3641 TK Mijdrecht.
Tel. 0297 - 28 11 97.
hfoattes@wxs.nl

Stefan Boom,
Graaf Janlaan 46,
1412 GH Naarden.
Tel. 035 - 694 87 42.
s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,
Fazantenkamp 387,
3607 XC Maarssenbroek.
Tel. 0346 - 56 57 12
cbol@worldonline.nl

Hans Moors,
Groenewoudseweg 50,
6524 VB Nijmegen.
Tel. 024 - 328 14 36.
Yvon.Siebelink@edu.han.nl

Oscar Larsen,
medewerker en correspondent VS,
History Department UNC
Charlotte.

Hans Pols, secretaris,
Van Aerssenstraat 140,
2582 JT Den Haag.
Tel. 070 - 3501 380.
j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,
eindredactie,
Omloop-West 9,
3402 XM IJsselstein.
Tel. 030 - 688 35 76
Fax 030 - 688 84 59
c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor *Kleio* toesturen aan de secretaris van de redactie.

Berichten voor de *Kleio*krant, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur.

Neem voor informatie over adverteren in *Kleio* contact op met de eindredacteur.



In dit nummer

- 2 *'Dat verhaal over die terreur, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas?'*
Gesprek met André Gerrits
Huub Oattes en Hans Pols
De voorzitter van de stofomschrijvingscommissie Sovjet-Unie over keuzes en achtergronden.
- 9 *Industrialisatie, collectivisering en de oorlog tegen de koelakken*
Stalins modernisering
Richard T. Griffiths
- 14 *'Lenin was voor ons op school een idool. Er was geen mogelijkheid om te twijfelen'*
Hans Pols in gesprek met Katya Brekhova.
- 16 *Russische geschiedschrijving zonder Sovjet-Unie of communisme?*
Gordiaantje: 'De toekomst van het verleden'
Wim van Meurs
Over de diverse omkeringen van historische waarden en normen in de gebieden van de voormalige Sovjet-Unie.
- 21 *Van St.-Petersburg naar Moskou*
Versteend communistisch verleden
Onno Reichwein
Een tocht langs de vele overblijfselen van de Russische Revolutie en de USSR.
- 26 *De herziening van het totalitarismeconcept*
Stalinisme in revisie
Paul Luykx
De USSR alleen bekijken als een totalitaire staat doet de Sovjettijd tekort. Nieuwe invalshoeken bieden onverwachte inzichten.
- 30 *Wie is verantwoordelijk voor de dood van mevrouw Vorvan?*
Een detective-mysterie
Jan de Vries
Leerlingen onderzoeken een sterfgeval uit de tijd van de collectivisering. Al doende maakt de docent ze bewust van hun denkwerk en krijgen ze een beter inzicht in aspecten van het stalinisme. Met lesmateriaal en tips.
- En verder**
- 40 *Sovjet-sites in de klas?*
42 *Boek van de maand*
44 *Boeken*
48 *Bespreking eindexamenkaternen*
54 *Kleiokrant*

'Dat verhaal over de terreur, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas!'

Huib Oattes en Hans Pols

Gesprek met André Gerrits

André Gerrits was voorzitter van de stofomschrijvingscommissie van het nieuwe examenonderwerp Sovjet-Unie. In het Oost-Europa Instituut van de UvA spraken we met hem hierover. Het werd een college over Russische boeren, over Stalin en dus ook Hitler, over stereotypen van de Russische man en de Russische volksaard en over de ondergang van de Sovjet-Unie.

2



André Gerrits.

Gerrits had gezegd dat hij een raam open zou laten staan en dat we dan maar moesten roepen, want om half zes zou de portier er wel niet meer zijn. Maar bij aankomst op de afgesproken tijd en plaats bleken er meerdere ramen van het gebouw open te staan. Aan de wand van een van de vertrekken was een portret van kameraad Stalin te zien. Zou daar zijn kamer zijn? Wat te doen? Zo maar roepen: *meneer Gerrits*, leek ons ook zo wat. Dan maar de Internationale inzetten, dat leek ons meer gepast. Maar wie begint? Twee studenten die het gebouw verlieten en voor ons de deur wilden open houden, redden ons uit een penibele situatie. En toen op zoek naar André Gerrits, universitair hoofddocent Russische en Oost-Europese studies, aan de leerstoelgroep Europese studies van de Universiteit van Amsterdam.

Twee keuzes

'Volgens mij ben ik gebeld door de toenmalige vice-voorzitster van de VGN, Riemke Leusink, die vroeg of ik belangstelling had om mee te werken aan het opstellen van een stofomschrijving. Ik moest daar, gezien alle andere werkzaamheden, even over nadenken. Maar uiteindelijk leek het mij toch wel

aardig om te doen en dus heb ik ja gezegd. Ik heb begrepen dat er in die stofomschrijvingscommissies altijd een beoefenaar van de wetenschap zit. Het onderwerp was eerst nog heel algemeen: de Sovjet-Unie. Vervolgens hebben we nagedacht over allerlei varianten. Bijvoorbeeld: de hele geschiedenis van de Sovjet-Unie behandelen, dus beginnen in 1917 en eindigen in 1991. Het nadeel daarvan vonden wij dat die keuze erg voor de hand liggend was en dat het ook een erg lange periode zou betreffen met een omvangrijke hoeveelheid stof. Wij vonden wel dat in ieder geval de tijd van Stalin en die van Brezjnev aan bod moesten komen. Als we dan ook nog de daartussen liggende periode hadden moeten behandelen, dan zouden er weinig mogelijkheden overblijven om wat uitdrukkelijker stil te staan bij wat wij de specifieke kenmerken van die twee perioden vonden. Want al zijn het beide perioden in de geschiedenis van dezelfde Sovjet-Unie en liggen ze in tijd niet eens zo ver van elkaar, toch verschillen ze wezenlijk.

We hebben dus twee keuzes gemaakt: de keuze voor die twee perioden en dan binnen die twee perioden - en dat hebben we vooral voor de Stalinistische periode gedaan, omdat we die uitgebreider hebben behandeld - keken we naar, laten we zeggen, de invalshoek van de gewone man, dan wel de gewone vrouw, want die laatste moest expliciet aan de orde worden gesteld. En hoewel ik wel eens de indruk krijg dat, als je bijvoorbeeld de ijsbeerjacht op de Noordpool als onderwerp kiest, er van je verwacht wordt dat je daar vooral ook de vrouwelijk dimensie in moet betrekken, moet ik toch zeggen dat er voor de specifieke aandacht voor de vrouw bij dit onderwerp veel te zeggen is. Want de Sovjetsamenleving draaide toch vooral op de inspanningen van vrouwen.

Ik ken geen weker soort, moet ik eerlijk zeggen, dan de Sovjetman, omdat hij zijn hele leven *gepamperd* is geweest door zijn moeder en zijn grootmoeder. Mannen zijn er eigenlijk altijd verwend en vertroeteld. Vrouwen, moeders, en omdat die moeders moesten werken, ook grootmoeders, de baboesjki, hebben dus de samenleving draaiende gehouden.

Hoewel de Sovjet-Unie ogenschijnlijk een patriarchale samenleving was, bleek het onder de oppervlakte een matriachale samenleving te zijn. Maar

vrouwen speelden in de politiek geen enkele rol. Er is er één ooit lid geweest van het Politbureau onder Chroesjtsjov, maar dat was de *token nigger*, hoewel je dat soort woorden, geloof ik, niet meer mag gebruiken.

We hebben dus de keuze gemaakt om de verschillen tussen die twee perioden te laten zien in dezelfde Sovjetcontext en daarbinnen hebben we gekozen voor de invalshoek van de boer, de arbeider, de vrouw en de apparatsjik, de bureaucraat, als mogelijkheid om te kijken naar de Sovjetsamenleving. We hebben er dus niet voor gekozen om nadrukkelijk te kijken naar het politieke bestel.

Het onderwerp staat natuurlijk heel ver weg van de huidige generatie leerlingen. De beste manier om het een en ander inzichtelijk te maken, is het verhaal te vertellen van Iwan Iwanowitsj, de gewone Rus. Althans: dat is wat we geprobeerd hebben, min of meer.'

Gathering crisis

Als je Chroesjtsjov beschouwt als iemand die probeerde af te rekenen met het stalinisme, maar merkte dat hij daarmee ook de Sovjet-Unie dreigde op te ruimen en daarom op zeker moment maar gestopt is met zijn hervormingen, is het dan niet veel interessanter die periode te bestuderen dan de tijd van Brezjnev?

'Daar is wat voor te zeggen.

Chroesjtsjov is de meest ondergewaardeerde Sovjetleider. Hij heeft één enorme historische verdienste: hij heeft gezorgd dat een arbitraire repressie vervangen werd door echt gerichte repressie. Als je je gedroeg, had je geen reden de politieke politie te vrezen. Maar we moesten natuurlijk iets zeggen over de ondergang van de Sovjet-Unie. En van Chroesjtsjov naar de ondergang is het echt een te grote stap. Vanaf Brezjnev is dat, zonder dat je uitgebreid ingaat op Gorbatsjov, wel mogelijk. In het Engels zeggen ze dat zo mooi: daar heet de periode van Brezjnev de *gathering crisis*. Toen Brezjnev overleed moet het duidelijk zijn geweest dat er een crisis was, hoewel niemand een reden had om te veronderstellen dat het land nog maar zes, zeven jaar had te bestaan. De tijd van Brezjnev laat een stabiel stalinistische bestel zonder extensieve terreur geleidelijk aan overgaan in een steeds verder verwaterend politiek en ideologisch bestel. En dat was de stap die we nodig hadden om naar de tijd



Boeren stemmen voor aansluiting bij een collectieve boerderij - tegenstemmen kan een strafkamp betekenen.

(foto uit: *De eeuw van Rusland*, 133)

van Gorbatsjov te komen. Want al staat dat niet in de stofomschrijving, jullie zullen in de klas toch moet uitleggen waarom die Sovjet-Unie niet meer bestaat.

Een beperking van de stofomschrijving tot alleen de periode van Stalin levert een verkeerd beeld op van de Sovjet-Unie. Het leven in de jaren zestig en zeventig onder Brezjnev was natuurlijk totaal anders dan dat onder Stalin. De Sovjet-Unie is geen eendimensionaal geheel. Hoewel ik natuurlijk wel begrijp waarom daar voor de mavo-leerlingen uiteindelijk toch voor gekozen is.'

Boeren

U zegt aandacht te geven aan de gewone Sovjetburger. In het gedeelte over Brezjnev komt hij ook voldoende voor het voetlicht, maar bij Stalin gaat het toch vooral over boeren.

'Nou, die andere groepen worden wel genoemd. Zo is er bijvoorbeeld een passage over vrouwen en vrouwelijke helden. Maar de boeren komen expliciet aan de orde om de doodsimpele reden dat de Sovjet-Unie, voordat Stalin aan het einde van de jaren twintig de revolutie van bovenaf begon,

met collectivisatie en industrialisatie, een agrarische samenleving was, waarin, wat zal het geweest zijn, zo'n negentig tot vijftiennegentig procent van de bevolking boer was. En de boeren zijn ook de meest prominente slachtoffers geweest van die Stalinistische revolutie van bovenaf. Die enorme ingreep wordt vaak de tweede Russische revolutie genoemd. Je kunt dat nog verder doortrekken. Ook de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, twintig miljoen, waren boeren. De boeren waren het voetvolk in de oorlog en werden uitgemoord door de Duitsers toen die binnenvielen. Of ze werden, in de Oekraïne en Wit-Rusland met name, door de Russen zelf gedood. De boeren stierven in de hongersnood aan het begin van de jaren dertig.



De boeren waren degenen die naar de steden trokken en daar de kleine apparatsjiks werden. De Sovjet-Unie in Stalins tijd was dus een boerensamenleving en de veranderingen betroffen dus de boeren.

Het meest typerende aspect van het stalinisme waar we aandacht aan besteden, is dat het enthousiasme van de bevolking nooit zo groot is geweest als toen de repressie op z'n hoogtepunt was: in de tweede helft van de jaren dertig.

Dat is voor een belangrijk deel te verklaren uit de enorme kansen op sociale mobiliteit die het Stalinisme bood. En degenen die daar het meest van profiteerden waren de boeren, letterlijk in

één, twee jaar tijd van achter de houten ploeg vandaan in een driedelig pak, weliswaar van Sovjetkwaliteit, maar aan een bureau met een secretaresse. Het kleine baasje kunnen uithangen, dat is wat miljoenen boeren overkwam. Dat is de belangrijkste reden waarom heel veel Sovjets, ondanks de angst en de terreur, een grote mate van enthousiasme konden opbrengen. Een van de vragen die we stellen gaat over deze vreemde paradox van terreur en enthousiasme die de boeren betrof. Want zij waren de grootste slachtoffers en tegelijk degenen die het meest profiteerden van de stalinistische veranderingen.'

Waren er onder Brezjnev dan geen kansen meer voor de boeren?

'De boeren waren in Brezjnevs tijd losers geworden. Als er iets typerends is voor die periode dan is het wel stabiliteit, vooral op het terrein van de persoonlijke bezetting, zal ik maar zeggen. Geen zuiveringen, geen, wat Chroesjtsjov nog wel deed, opdrachten aan bureaucraten dat ze zich ineens met iets anders moesten gaan bezig houden. Op de sociale mobiliteit werd een enorme rem gezet. Dat was ook een van de redenen waarom onder Brezjnev de ideologische bevoegenheid verdampte die onder Stalin nog wel had bestaan. En de boeren waren de mislukkelingen geworden, de achterblijvers. Ook letterlijk, want de jongeren trokken weg uit de dorpen. Er ontstonden dorpen die perspectiefloos genoemd werden. Dat waren dorpen die officieel ten dode waren opgeschreven.

Dus in de tijd van Brezjnev, gezien ook de aard van het dan heersende politieke systeem, was de bureaucraat veel belangrijker. In mindere mate de arbeider. En de boer heeft dan, als element in de Russische samenleving, volledig aan betekenis verloren.'

In de stofomschrijving worden de vrouwen nadrukkelijk genoemd als het gaat over het verzet tegen de collectivisatie. Waarom kwam het meeste verzet van de vrouwen? Waren zij strijdvaardiger? Klopt daarom het beeld van de Russische man als immer wodka drinkende slapjanus?

'Goede vraag, dat is nou een van de weinige dingen uit de stofomschrijving die ik zelf niet wist. Dit beeld van de vrouw komt uit een nieuwe richting in de sociale geschiedenis van de Sovjet-Unie. De juistheid van deze voorstelling

betwijfel ik niet, alleen weet ik dus niet waardoor het kwam. Je kunt denken aan de centrale positie van de vrouw in het voortbestaan van het gezin, misschien ook wel omdat veel meer mannen bang waren voor het verlies van hun baan en om als eerste weggezuiverd te worden en naar de Goelag gezonden te worden. Hoewel er ook ontzettend veel vrouwen en kinderen daarnaartoe verdwenen.

Een combinatie van die factoren: vrouwen waren ondernemender, voelden zich misschien iets minder vatbaar voor de politieke terreur en hadden ook een directere taak in de bescherming van het gezin dat door de collectivisatie werd ondermijnd, moet de reden zijn waarom vrouwen zo'n belangrijke rol speelden in het boerenverzet, waar toch op redelijk grote schaal sprake van is geweest. Wat weer een einde maakt aan een ander stereotype, namelijk dat de Russen zich altijd neerleggen bij een sterke staat, zelfs als die staat repressief is.'

Schijn en werkelijkheid

Zijn de in de stofomschrijving gebruikte termen grijze circuit en tweede economie synoniemen?

'Ja, zo moet je dat wel opvatten; het gaat hier in wezen om de informele economie die ontzettend belangrijk was. Want wat een planeconomie behoorde te zijn, bestond in feite bij de gratie van die zwarte economie. In het Russisch letterlijk: op z'n links, onder de tafel. Dat heeft de Sovjet-Unie draaiende gehouden. Je praat dan over vijftien-twintig procent van het bruto nationaal product en je zou dus moeten zeggen dat de cijfers van de officiële economie eigenlijk te laag waren, ware het niet dat die officiële cijfers de officiële economie overdreven. Want één ding kun je wel zeggen: de statistieken gaven nooit de werkelijkheid weer. Ook nu nog. Het feit dat de kapper de slager knipt en daarvoor een worst krijgt, zie je niet terug in de statistieken. Er was geen privé-bezit in de Sovjet-Unie, behalve dat kleine stukje grond, dus wat niet privé is, is van iedereen. Wat maakt het dan uit als je hout van een bouwplaats onderhands probeert te verkopen?

De zwarte economie reilde en zeilde in belangrijke mate bij de gratie van diefstal uit de officiële economie. En onder Stalin waren dit soort dingen natuurlijk veel gevaarlijker, maar het volk was



De bouw van het nieuwe staalcentrum Magnitogorsk, circa 1934. Funderingen worden met de hand gelegd. Het zwaarste werk werd gedaan door veroordeelde 'koelakken' en andere 'speculanten' en 'parasieten'. (foto uit: De eeuw van Rusland, 168)

toen ook vele malen armer, dus had men meer argumenten om te stelen. Alleen de politieke terreur voorkwam dat het altijd mogelijk was. De reden waarom vijf miljoen Oekraïners in het begin van de jaren dertig zijn omgekomen, is dat de afgezanten van de partij ook de laatste restjes graan uit de voorraadkast weghaalden. Er was toen gewoon geen gelegenheid om iets te ritselen of te regelen.

Is het dagelijkse leven in de Sovjet-Unie in de stofomschrijving niet veel te abstract beschreven?

'Kijk, de stofomschrijving biedt het kader waarbinnen de mensen die de teksten voor cahiers schrijven en vragen verzinnen en de docenten die les over de stof moeten geven, zich kunnen bewegen. De leerkrachten zullen zelf met aansprekende voorbeelden moeten komen op basis van aanvullend lezen. Het lijkt me niet per se een taak voor de stofomschrijving. Als je in de klas wilt vertellen over het leven van de boeren dan heb je natuurlijk heel veel aan het boek van Marius Broekmeyer, over het leven op het platteland, *Het verdriet van Rusland*.

Of die stofomschrijving minder abstract had moeten zijn, weet ik niet, wel weet ik dat de stof uiteindelijk minder abstract gepresenteerd moet worden.

De Sovjetsamenleving zou ik, als we onze eigen samenleving nemen als de maat der dingen, of dat terecht is weet ik niet maar het is wel een stuk makkelijker, presenteren als een bizar soort samenleving, vreemdsoortig.

De officiële werkelijkheid was niet de echte werkelijkheid, maar een door de partij verordende. De communistische partij was geen echte partij, maar een gigantisch bureaucratisch apparaat van negentien miljoen leden. De enige reden waarom iemand lid werd van die partij, was omdat hij dacht zo maatschappelijke carrière te kunnen maken. Dat had niets met bevoegdheid te maken. De Sovjet economie was geen echte economie, zoals wij die kennen, waar vraag en aanbod regeren, maar een van bovenaf verordende commando-economie. Het feit dat ieder product dat geproduceerd werd eerst de handtekening van een bureaucraat nodig had, het simpele feit dat iedere zin die gedrukt werd, of uitgezonden over radio en televisie, eerst langs de ogen van de censor moest, geeft iets van de absurditeit van het politieke systeem aan.

In de jaren zeventig is er een meisje uit Georgië dat aan de Moskouse staatsuniversiteit gaat studeren. Ze stapt in het vliegtuig in Tbilisi en vervolgens

wordt er niets meer van haar vernomen. Natuurlijk wordt haar vader ongerust en hij vertrekt naar Moskou om te informeren waar zijn dochter is gebleven. Hij stuit er op een groot stilzwijgen, totdat uiteindelijk een politieagent hem vertelt dat zijn dochter in een vliegtuig zat dat was neergestort. Zij is dus om het leven gekomen bij een vliegtuigongeluk. Over neergestorte vliegtuigen werd in de Sovjet-Unie nooit of te nimmer geschreven; vliegtuigongelukken bestonden niet. Dat is nu een mooi voorbeeld hoe de dagelijkse praktijk van het systeem ingreep in het dagelijkse leven van de mensen.'

Terreur

'Als je een paar boeken leest over de Sovjet-Unie, heb je zo talloze van dat soort verhalen en anekdotes. Met name over de tijd van Stalin is heel veel te vertellen dat de leerlingen kan aanspreken: de omvang van de terreur en dat de terreur in feite een zichzelf generend mechanisme was. Het was vrij simpel: als altijd, dag in dag uit in de krant staat dat het land bedreigd wordt, dat de volksvijanden aan de poorten staan, dat Trotski, Zinovjev en Kamenev vijanden des volks zijn die Stalin willen vermoorden en het land willen uitleveren aan zijn

samenzweerders, als dat voortdurend wordt beweerd en jij bent als lokaal NKVD-chefje maar niet in staat je eigen vijanden des volks te ontmaskeren, dan heeft de instantie boven jou wel heel snel de enige en onvermijdelijke conclusie getrokken: je bent er zelf een! Iedereen had dus een reden om de nachtelijke klop op de deur te vrezen. Behalve dan dat gold: hoe hoger in de politieke hiërarchie, hoe meer gerechtsvaardig die vrees was.

Dat verhaal over de omvang van de terreur, de angst waarin de mensen moesten leven en de willekeur van de zuiveringen, dat moet toch indrukwekkend te brengen zijn in de klas!

Ook de Goelag wordt genoemd, zonder dat het verhaal erachter verder wordt ingevuld. Is dat bewust gedaan? Wordt er ruimte gegeven aan de cahierschrijvers en de docenten?



'Je kunt niet om de Goelag heen. Maar ook voor de Goelag geldt: we maken er wel melding van, maar treden er niet al te veel over in details. Je staat voortdurend voor de afweging, vanwege de omvang van de stofomschrijving, wat behandel je wel en wat behandel je niet? En als je het noemt, heb je in ieder geval de mogelijkheid gecreëerd dat er uitdrukkelijk aandacht aan besteed wordt. Dan is het aan anderen om dat concreet in te vullen.

Ja, de een heeft natuurlijk meer beeldingskracht dan de ander, maar wat ik gedaan zou hebben bijvoorbeeld als ik een examenkatern zou schrijven, dat is een vergelijking maken tussen Nazi-Duitsland, voor de huidige gene-

ratie scholieren het absolute kwaad, en het Rusland van Stalin. Dan ga je je realiseren dat de Nacht van de Lange Messen honderd slachtoffers heeft gekost, maar dat alleen al in 1937 en 1938 zeventienhonderdduizend Russen tegen de muur zijn gezet. Dat er toen Hitler de oorlog begon misschien tweeduizend mensen in zijn concentratiekampen zaten, maar dat er tegelijkertijd anderhalf miljoen in de Goelag zaten, een aantal dat in de loop van de oorlog alleen maar zou oplopen.

Toen Stalin stierf, zaten er meer mensen in de Goelag dan tijdens de Grote Terreur. Tienduizenden militairen die met de westerse geallieerden in aanraking waren gekomen, werden bij thuiskomst linea recta afgevoerd. Honderdduizenden die gedwongen voor de Duitsers hadden moeten werken, allemaal afgevoerd.

Met zo'n vergelijking zou je dat kunnen

'Wij wilden met de stofomschrijving een kader bieden. De invulling moet van de docenten zelf komen.'

brengen. Maar wat wij gedaan hebben is alleen maar de Goelag noemen, om anderen in de gelegenheid te stellen er meer van te maken. Maar de Goelag is natuurlijk een essentieel onderdeel van het stalinisme.'

De gemiddelde Duitser had dus van Hitler veel minder te vrezen dan de gemiddelde Rus van Stalin?

'Een waarheid als een koe. Waar het om gaat is dat de stalinistische terreur in sterke mate arbitrair was. Een mooi voorbeeld is het volgende: tijdens zijn executie, vlak voordat hij stierf, riep Von Stauffenberg: 'Es lebe das heilige ...' Waarschijnlijk wilde hij zeggen Deutschland. Hij maakte duidelijk een onderscheid tussen Hitler en Duitsland.

Maar toen Jona Jakir, een van die hoge militairen die onder Stalin in de jaren '37-'38 zijn vermoord, de kop bijna gespleten kreeg door de kogels, riep hij uit: *lang leve Stalin!* Dat vind ik heel erg typerend. Hitler rekende, in eigen land dan, af met zijn werkelijke tegenstanders, Stalin sloeg als een wildeman om zich heen. Het overgrote deel van de slachtoffers van de stalinistische terreur bestond uit loyale Sovjetburgers. Dat is naast fascinerend ook moeilijk uit te leggen aan leerlingen. Je kunt wijzen op Stalins paranoïde geestesgesteldheid en de premie die op de zuiveringen stond: als je zelf niet hard genoeg meedraaide in dat dolgedraaide circus, dan zou je er uiteindelijk zelf door verzwolgen worden.'

In de stofomschrijving staat dat de excessen van de terreur aan het einde van de jaren dertig minder werden. Maar u beschrijft nu een situatie waarin de vervolging gewoon doorging en uiteindelijk steeds meer mensen in de kampen belandden.

'Waar Stalin zich waarschijnlijk wel rekenschap van gegeven heeft, is het feit dat het vooral de communistische partij was die ernstig onder de grote terreur had te lijden. En die grote zuiveringen die vooral, maar niet uitsluitend, binnen de communistische partij huis hielden, zijn dus nooit meer teruggekeerd. Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog was er geen naar binnen, dus op de politieke elite gerichte, terreur meer. De terreur van de jaren veertig en begin jaren vijftig, die jaren worden niet voor niets de *Dark Ages* van het stalinisme genoemd, richtte zich niet op de partij als zodanig maar tegen minderheden, tegen alles wat onder de noemer 'kosmopolieten' geschaard kon worden.

Wat Stalin in feite deed, was pogen het land weer geheel af te sluiten van de wereld en van al die buitenlandse invloeden die er waren gekomen door de oorlog. Hoewel hij aan het einde van zijn leven opnieuw wilde gaan afrekenen met zijn directe entourage: Molotov, Beria, Malenkov en dat soort types. Maar dat is dus voorkomen door zijn dood.

Was Stalin er alleen maar op uit om zijn macht te vergroten of werd zijn handelen ideologisch bepaald?

'Ik ben er heilig van overtuigd dat Stalin hele concrete voorstellingen had over hoe de Sovjet-Unie er uit moest gaan zien. Stalin was helemaal niet uit-

*Appel op de collectieve boerderij
'Nieuw leven' bij Moskou. Ook grote
bedrijven waren totaal afhankelijk
van de volledige inzet van alle aan-
wezige arbeidskrachten.
(foto uit: De eeuw van Rusland, 141)*



sluitend een machtswellusteling of een Russisch imperialist. Hij zag de wereld door een marxistisch-leninistische bril. Dus het hele idee van Stalin als een non-ideologisch leider lijkt me ver bezijden de waarheid. En als je zijn private correspondentie leest, wat ik overigens zelf niet heb gedaan, maar anderen wel, dan merk je het sterk ideologisch taalgebruik en dat is heus niet omdat hij dacht zich zo te moeten uitdrukken.

Natuurlijk was het niet het enige dat Stalin dreef. In *Gesprekken met Stalin* schrijft Djilas, die veel van de nachtelijke vergaderingen met Stalin heeft meegemaakt, dat Stalin en zijn directe omgeving hem altijd de indruk gaven een klein clubje uitermate onzekere mannen te zijn, dat in feite samen-zwoer tegen de eigen bevolking en voortdurend angst had voor wat er in de samenleving leefde. Zoals Chroesjtsjov in zijn memoires schreef dat hij bang was dat de Dooi, die hij na de dood van Stalin toeliet, een omvang zou gaan aannemen, waardoor hijzelf weggevaagd zou gaan worden. Iets wat in feite natuurlijk bij Gorbatsjov is gebeurd.'

Is het daarom ook dat Stalin niet hield van optreden in het grote publiek?

'Stalin was een totaal andere leider dan Hitler. Die was een volksmenner. Stalin kon wel spreken in het openbaar en hij deed dat ook wel, maar niet op dezelfde wijze en niet met dezelfde regelmaat als Hitler. Hitler hield afstand en Stalin greep direct in. Hitler heeft niets geschreven, Stalin wel. Er zijn bij mijn weten geen doodvonnissen getekend door Hitler, laat staan dat er iets zou zijn als het centrale Holocaust-document met Hitlers handtekening eronder. En dat terwijl er talloze voorbeelden bekend zijn van doodvonnissen met de handtekening van Stalin eronder. Stalin was ook veel politieker.'

Afgesloten

In de stofomschrijving wordt de Sovjet-Unie beschreven als volledig van de buitenwereld afgesloten, als een autonome entiteit, waar ook door de Tweede

Wereldoorlog en de Koude Oorlog geen noemenswaardige invloed kon worden uitgeoefend.

'Natuurlijk zijn de ontwikkelingen in de Sovjet-Unie beïnvloed door krachten en invloeden van buitenaf. Dat is echter volgens mij maar in zeer relatieve mate het geval geweest. Een van de meest karakteristieke kenmerken van het hele Sovjetsysteem was de afgeslotenheid van invloeden van buitenaf. Goed, de Tweede Wereldoorlog is natuurlijk wel van ontzettend belang geweest. Zeker voor de burgers. Maar is hij van een wezenlijk doorslaggevende betekenis geweest voor een goed begrip van wat zich daarna in de Sovjet-Unie heeft afgespeeld? Dat waag ik te betwijfelen. Het stalinisme met zijn structuur en instituties is gecreëerd in de jaren dertig en in zekere zin ook al in de jaren twintig. Dat alles is niet wezenlijk veranderd door de Tweede Wereldoorlog. In wezen zijn ze onveranderlijk gebleven, zij het dat Brezjnev er op een andere wijze mee omgegaan is.

Zelfs Stalin heeft op den duur de teugels wat laten vieren. Zo heeft hij de orthodoxe kerk een plaats gegeven in het Russische nationalisme en beperkingen gesteld aan het extreme centralis-

me. Blijft overeind dat een van de redenen waarom de Sovjet-Unie aan het begin van de oorlog zo ontzettend veel manschappen verloren heeft, was dat veel hoge militairen geen enkele verantwoordelijkheid durfden te nemen, en geen enkel risico. Een typisch uitvloeisel van het stalinistische politieke systeem.

Maar de teugels zijn na de Tweede Wereldoorlog weer aangehaald. Noch de Tweede Wereldoorlog, noch wat zich daarna heeft afgespeeld vormen een werkelijke breuk in de Sovjetgeschiedenis. Zeker niet als je die Sovjetgeschiedenis in institutionele termen ziet: wat waren de organisaties, wat waren de instituties, wat was de rol van de partij en de partijleider?

Die oorlog is natuurlijk wel een uitzonderlijke periode geweest, met uitzonderlijk lijden voor een groot deel van de bevolking en natuurlijk ook omdat bijna het stalinistische regime gevallen was. Maar het regime is niet gevallen en daarom denk ik dat je de Tweede Wereldoorlog in termen van politieke instituties en cultuur en in termen van economische orde überhaupt niet kan zien als een cesuur. En dat is ook de reden waarom we daar niet uitdrukkelijk bij hebben stil gestaan. Je kunt

eigenlijk van de tijd van Stalin overspringen naar de tijd van Brezjnev zonder dat je bij de Tweede Wereldoorlog zelf lang moet stilstaan.

Het feit dat er in Rusland na de dood van Stalin, in de tijd van Chroesjtsjov, het een en ander veranderde, heeft op zich niets met de Tweede Wereldoorlog te maken. Al had het wel iets met de Koude Oorlog te maken, als je de Koude Oorlog opvat als een soort label waaronder de Oost-Westverhoudingen zich hebben afgespeeld. Natuurlijk begrepen Chroesjtsjov en Brezjnev, dat de economische en technologische kloof en de kloof in levensstandaard tussen Oost en West moesten worden overbrugd, maar dat idee zou ook zonder Koude Oorlog wel geleefd hebben. Want het leefde ook bij Peter de Grote, bij Catharina de Grote en bij Alexander II.'

Ondergang

Maar de kosten van de wapenwedloop van de Koude Oorlog legden toch een enorme last op de Sovjet-samenleving?

'Daar heeft u groot gelijk in. De Sovjet-Unie heeft één oorlog verloren en dat was ook meteen haar laatste. Maar waarom heeft ze de Koude Oorlog verloren? Niet omdat Ronald Reagan de Russen dwong tot een absurde wapenwedloop. De Koude Oorlog is verloren omdat de inferioriteit van het politieke en economische bestel daarin overduidelijk werd.

De Koude Oorlog was een ideologische tegenstelling. Het was in wezen een conflict tussen twee ideologieën en zo'n conflict kan natuurlijk maar om één vraag gaan: welke ideologie is superieur? Ideologieën hebben geen wapens, ze hebben alleen aanspraken en dat soort van zaken. Het feit dat de Sovjet-Unie ten onder is gegaan is in essentie een gevolg geweest van de inferioriteit van het politiek en economische bestel. De Sovjet-Unie kon de concurrentiestrijd met het Westen niet aan. Maar dat was niet in eerste instantie een militaire concurrentiestrijd, maar veel meer een politieke, economische en culturele. En dat laatste moet dan worden opgevat als: je eigen onderdanen voorzien van goed onderwijs, medische zorg van een acceptabele levensstandaard. Dat hebben ze in de USSR niet kunnen volhouden.

Als je zou zeggen: de Sovjet-Unie is ten onder gegaan aan de Koude Oorlog,

dan volg je in feite de redenering van een deel van het conservatieve Russische establishment dat zegt: *We zijn kapot bewapend door die klote Amerikanen.* Maar mijn stelling is: natuurlijk was er een enorme ballast door die bewapening, veertig procent van de investeringen ging in de wapenindustrie zitten, maar de essentie was dat in de Sovjet-Unie geen computer geproduceerd konden worden. Omdat een *personal computer* met een printer een huisdrukkerijtje is en dat is weer een directe aantasting van het allerbelangrijkste aspect van de hele Sovjet schijnwerkelijkheid. Namelijk dat de overheid bepaalt wat waar en niet waar is. Met andere woorden: politieke beperkingen stonden de economische modernisering in de weg.

Het is dus niet de Koude Oorlog geweest die de ondergang heeft veroorzaakt, maar iets dat inherent is aan het Sovjetsysteem zelf. Men kiest altijd voor de korte-termijn-zekerheid van de stabiliteit. Typisch iets voor de tijd van Brezjnev. Men redeneerde: de landbouw, dat is een grote ellende, daar pompen we dan maar miljarden roebels in, want de andere, voor de hand liggende stap, het vergroten van dat private stukje grond kan om ideologische reden niet.

Daar is de Sovjet-Unie aan ten onder gegaan. De boeren mochten niet te veel met dat vreemde mechanisme van vraag en aanbod in aanraking komen. Natuurlijk speelden ook gevestigde machtsbelangen een rol, maar waar het bij de opbouw, de instandhouding en de ondergang van het Sovjetsysteem om draaide, was die hele specifieke ideologie. Die stelde grenzen aan de modernisering van het land en dus ook aan het succes in de Koude Oorlog.

Op het moment dat Gorbatsjov riep dat Sovjettroepen zich uit Polen zouden terugtrekken, verdwenen ook de verzamelde werken van Gorbatsjov uit de Poolse boekenwinkels. Nog dezelfde dag bij wijze van spreken. Als de Amerikanen morgen zeggen: we gaan ons uit Nederland terugtrekken, dan houden we hier nog steeds de McDonalds en Madonna en hoe die verworvenheden van de Amerikaanse *way of life* ook mogen heten. Een essentieel verschil. Het Sovjetsysteem, zowel binnen als buiten de Sovjet-Unie, was in belangrijke mate gebaseerd op politieke macht die verkregen was door

militaire mogelijkheden en het werd in wezen in stand gehouden door ideologische aanspraken. Dat Brezjnev er zelf niet in geloofde, dat is in feite niet relevant. Stalin geloofde erin, daarvan ben ik overtuigd. Maar er is een uitspraak bekend van Brezjnev aan zijn broer, waarin hij zoiets zegt als: *dat marxisme-leninisme is een soort religie. De mensen hebben dat nodig, omdat ze een beetje zekerheid nodig hebben. Voor de rest is het verder niet zo belangrijk.* Uiteraard geloofde hij wel in de Sovjet-Unie en haar wereldmacht-status. Maar dat is iets heel anders dan dat hij een overtuigd marxist-leninist zou zijn geweest.'

Maar was de Koude Oorlog, paradoxaal genoeg, voor de Sovjet-Unie ook niet een middel dat ze nodig had voor haar voortbestaan?

'Een van de redenen dat de Sovjet-Unie zo lang heeft bestaan, is dat de Koude Oorlog zo lang geduurd heeft.

Toen Gorbatsjovs ultieme veranderingen in wezen leidden tot het wegvallen van de Koude Oorlog, was het ook met de Sovjet Unie gedaan. Want de Sovjet-Unie had de spanning van de Koude Oorlog nodig om de eigen machtspositie te legitimeren. Het was *a society under siege*.

Dat was ook de grote paradox van de detente onder Brezjnev. Hij moest heel voorzichtig zijn in het aangaan van datgene wat op detente leek.

Ontspanning aangaan met je belangrijkste tegenstander de-legitimeerde in belangrijke mate de eigen machtspositie. Ik weet alleen niet of Brezjnev zo sophisticated was dat dat werkelijk tot hem doordrong, maar ik denk het wel. Hij moest een vijandbeeld overeind houden.

En dat vijandbeeld was natuurlijk ook niet volkomen ten onrechte: de Chinezen stonden niet op bijzonder vriendschappelijke voet met de Russen en de Amerikaanse intercontinentale ballistische raketten waren gericht op Russisch grondgebied. Er was dus wel degelijk dreiging, maar hij had die dreiging zelf ook nodig.'

Richard T. Griffiths

Stalins modernisering



De gebeurtenissen die een einde maakten aan de Nieuwe Economische Politiek van 1921 en de periode inluidden van geforceerde industrialisatie in Rusland, zijn inmiddels goed gedocumenteerd. In een deel van de literatuur worden ze gepresenteerd in de context van een machtsstrijd waarin Stalin eerst de partij kiest van 'Rechts' om zo 'Links' te kunnen verslaan.

Vervolgens keert hij zich alsnog tegen zijn voormalige bondgenoten en neemt het beleid over dat hij eerder had afgewezen. Als een Russische 'Tsaar' leidt hij Rusland naar de modernisering, die zich voltrekt over de rug van de zwaar lijdende bevolking.

Prof. dr. R.T. Griffiths is verbonden aan de Universiteit Leiden. Dit artikel is gebaseerd op zijn lezing tijdens de nascholingsdag op 22 september jl.

De traditionele geschiedschrijving beschouwt deze hele episode in essentie als een politieke geschiedenis tegen de achtergrond van economische ontwikkelingen. In dit artikel zal ik de betekenis van deze machtsstrijd en de ideo-

logische gevechten tijdens de vijf jaar na de dood van Lenin zeker niet ontkennen of minimaliseren. Maar wat ik wél wil laten zien is dat als we de economische ontwikkelingen in deze periode een centrale plaats geven, we tot

dezelfde conclusies komen via een andere route. De combinatie van deze beide benaderingen biedt een rijkere en uiteindelijk ook meer bevredigende interpretatie van deze zo cruciale fase van de Russische geschiedenis.

De crisis van de industrialisatie

Voor de oorsprong van de crisis van de industrialisatie moeten we teruggaan naar een plattelandswet ten tijde van de vroege dagen van de bolsjewistische revolutie van 1917. Het zogenoemde Gronddecreet socialiseerde (ofwel nationaliseerde) alle grond en gaf elke boer het recht om net zoveel land in gebruik (maar niet in bezit) te hebben als hij met zijn eigen arbeid kon bewerken.

Deze maatregel berustte op de volgende logica. De macht van de grootgrondbezitters moest worden gebroken. Maar een regime dat zich zo sterk afficheerde als tegenstander van privé-eigendom kon uiteraard niet komen met een maatregel die vervolgens een groep van miljoenen kleine grondbezitters zou creëren. Vandaar dat de grond niet in eigendom werd gegeven.

De bepaling dat boeren de grond in gebruik alleen met hun eigen arbeid mochten bewerken, moest de exploitatie van arbeid voorkomen.

Het subtiel onderscheid tussen *gebruik* en *eigendom* ontging overigens het overgrote deel van de godvrezende, conservatieve, ongeletterde boeren die de meerderheid vormden van de Russische plattelandsbevolking.

Het gronddecreet had verschillende effecten. Ten eerste verdwenen de grotere landgoederen en boerderijen. Deze namen echter wel het leeuwendeel van de landbouwoverschotten bestemd voor de steden en de uitvoer voor hun rekening. Ten tweede namen de boeren meer land in gebruik. Hierdoor, en door de verlaging van de belastingen, steeg hun levensstandaard. Beide effecten leidden tot een daling van de voedselstromen naar de industriearbeiders in de steden, de steunpilaren van de Russische industrie en het proletariaat in wier naam de Russische Revolutie had plaatsgevonden.

Ten derde keerden de industriearbeiders die nog recht hadden op een plattelandsstatus terug naar hun eigen dorp om hun recht op grondgebruik te doen gelden. Hierdoor daalde het industrieproletariaat fors in aantal. Het zag er dus naar uit dat de Rus-



sische economie een nieuw evenwicht zou kunnen bereiken tussen stad en land op basis van een meer welvarende plattelandsbevolking en een kleine industriesector. Maar dit was niet het type samenleving dat de bolsjewistische leiders voor ogen hadden.

Intussen werd de industrie met geheel eigen problemen geconfronteerd. Deze sector kampte na acht jaar van (burger)oorlog met omvangrijke achterstallige vervangingsinvesteringen. Zonder die investeringen zou het onmogelijk zijn om de industriële productie op het vooroorlogse niveau te handhaven. Tegelijkertijd was de hoeveelheid industriegoederen benodigd voor de aankoop van stedelijke graanconsumptie gestegen, aangezien het gronddecreet de balans tussen de verkoop voor de markt en het eigen gebruik van graan had doen verschuiven ten gunste van het eigen gebruik. De industriële pro-

ductie zou dus moeten uitstijgen boven het vooroorlogse niveau als men de voedseltoevoer aan de steden op peil wilde houden.

De behoefte aan vervangingsinvesteringen wees echter eerder in de richting van een productiedaling. In 1926 had de industriële productie zich nog hersteld, maar kringen rondom de bolsjewistische regering hielden rekening met een mogelijke terugval in het jaar daarop. Hoewel deze verwachting achteraf gezien enigszins overdreven bleek, kleurde ze niettemin de toenmalige discussies. Een debat over de toekomst van de Russische industrialisatie kon dan ook niet uitblijven, ongeacht de verwickelingen rond de machtsstrijd na de dood van Lenin.

Het debat over de industrialisatie

De oplossing van Rechts werd waarschijnlijk het beste vertolkt door de



*Feestelijke intocht van tractoren in de Lenin-kolchoz (1933).
(foto uit: De eeuw van Rusland, 132)*

econoom en politicus Nikolaj Boecharin. Hij vond dat de boeren moesten worden aangespoord om meer te produceren. Hun inkomsten zouden aan de basis moeten staan van de groei van industriële sector. Bovendien zou de regering buitenlandse kapitaal moeten aantrekken om de kapitaalschaarste te verminderen. 'Wij rijden naar het communisme op een boerenpaard' was zijn leuze.

Deze visie stuitte op hevig verzet van Links, want deze aanpak zou alleen de rijkere (exploiterende) boeren, de gedoodverfde vijanden van het regime, bevoordelen. Bovendien zou de landbouw, die de reputatie had een traag en moeizaam te hervormen sector te zijn, het tempo van industrialisatie fors beperken. Het aantrekken van buitenlandse kapitaal was voor deze critici zelfs onbespreekbaar, omdat het Rusland zou terugbrengen tot de rang van een

semi-koloniaal land. Het paard van Boecharin was dus niet alleen te langzaam, het liep ook in de verkeerde richting. Het belangrijkste argument in de analyse van deze critici luidde echter dat het fundamentele probleem van de Russische economie niet lag in de verkoop van goederen, maar in de levering daarvan.

De oplossing van Links werd onder meer verwoord door de econoom Evgenii Alexeyevich Preobrazhensky. Hij stelde voor prioriteit te geven aan de industriële investeringen. De middelen hiervoor moesten worden onttrokken aan de landbouw, aangezien deze sector immers de grootste nationale bron van kapitaal vormde. De regering zou dan ook ofwel de belastingen moeten verhogen (maar hiervoor was de speelruimte beperkt) ofwel de verkoop van industriële producten in vergelijking tot die van landbouwgoederen relatief duur maken.

Nog afgezien van het feit dat velen in de partij de tijd bepaald niet rijp achtten voor een economische oorlogsverklaring aan het platteland, bestond er ook een meer fundamentele twijfel over de haalbaarheid van deze aanpak. Als Links er inderdaad in zou slagen industriële producten relatief duur te maken, wat zou de boer dan beletten om zich volledig terug te trekken uit de markt, door de eigen consumptie te verhogen en/of door graan bestemd voor menselijke consumptie te gebruiken als veevoer? Dit zou leiden tot verminderde aanvoer van graan naar de steden en zo een einde maken aan de plannen voor verzwaarde industrialisatie-inspanningen.

Dat een dergelijk scenario bepaald niet ondenkbaar was, illustreerde de periode van 'oorlogscommunisme' en de zogenoemde 'schaarcrisis' van 1922/23. In beide gevallen leek het grafisch beeld van de prijsontwikkeling op dat van een schaar (snel stijgende prijzen van industriële producten in relatie tot de landbouwprijzen), en in beide gevallen moest de regering een stap terugdoen.

De oplossing van Links stuitte dus op een onoplosbaar dilemma. Verdere industrialisatie vergde investeringen ten laste van het platteland, maar de maat-

regelen om dit te bewerkstelligen zouden een reactie uitlokken waardoor de industrialisatie zou sneuvelen nog voor deze goed en wel onderweg was.

De oplossing van Stalin

Terwijl het debat nog in volle gang is, begint Stalins oplossing vorm te krijgen. In 1927 wordt de 'schaar' geopend en tegelijkertijd het tempo van industrialisatie verhoogd. Maar terwijl het beleid verschuift naar Links blijft de retoriek Rechts en wordt ingezet tegen de overgebleven linkse oppositie binnen de partij.

Zoals verwacht trekken de boeren zich terug uit de markt en in januari 1928 bevindt het land zich in de greep van een enorme graancrisis. In antwoord hierop kondigt Stalin nieuwe maatregelen aan (waaronder de doodstraf) tegen 'speculatie' en stuurt hij het leger het platteland op. Het is nu oorlog aan de koelakken. In bijna dezelfde adem kondigt hij bovendien een versnelling van de collectivisatie aan.

In juni 1928, als de rechtervleugel in de partij is geneutraliseerd, verschuift ook de retoriek van het beleid naar Links. Collectivisatie vormt de ontbrekende schakel in de beleidsvoorstellen van Links.

Collectivisatie en industrialisatie

Van oudsher vormde het collectief (de mir) een middel om belastingen te innen en eventueel troepen te leveren. De kolchoz zou een vergelijkbare functie kunnen vervullen, maar dan als financier van de industrialisatie. In de kolchoz legde de levering aan de staat de eerste 'claim' op de productie. De eigen consumptie van de boer werd beschouwd als een restpost. Toen de boeren tijdens de collectivisatiecampagne zich dan ook terugtrokken uit de markt en overgingen tot het vernielen van voorraden en het slachten van vee en trekdieren, maakte dit allemaal niets uit voor de industrialisatieplannen van de regering. De collectivisatie vergemakkelijkte immers het innen van graanoverschotten.

De mogelijkheid tot *reconcentratie* van grond vormde eveneens een reden om tot collectivisatie over te gaan. Om dit te verklaren, moeten we terug naar de erfenis van de mir. Hoewel officieel afgeschaft, kwam deze terug met de herverdeling van het land na 1917 in de vorm van 'plattelandsgemeenschappen'. In elke gemeenschap zaten

Een partijactivist zit een vergadering voor van een platelandscomité. Dergelijke activisten creëerden een sfeer van hysterie tegen de koelakken, 'de bloedzuigers en zwijnen van de samenleving'.

Een partijactiviste (de vrouw met de aktetas) in Oezbekistan in 1934.



gemiddelde zo'n vijftig tot zestig huishoudens die tezamen ongeveer 95 procent van het Russische landbouwareaal beheerden.

Eén van de functies van de mir was het verdelen van de grond die toebehoorde aan het dorp. Al naar gelang de familieomvang en de toegang tot verschillende soorten land (met bos, bij water, enzovoort) werd een verdeling gemaakt in percelen van meestal 2 tot 4 meter breed en 300 meter lang. Daar waar de grondkwaliteit slecht was, wemelde het van deze smalle percelen in de vorm van lange stroken. Uit een enquête blijkt dat in het noorden en noordwesten van Rusland een gemiddeld huishouden vijftig tot tachtig van zulke percelen bebouwde, terwijl in het zuiden en zuidoosten een gemiddeld huishouden er tien tot twintig had. Hoewel de versnippering van de grond in deze laatste regio's dus minder groot was, kampte men weer wél met het probleem van lange afstanden tussen de huizen en de grond en tussen de percelen onderling. Uit dezelfde enquête blijkt dat 88 procent van de huishoudens percelen had op meer dan 3 kilometer afstand van

het eigen huis en 33 procent zelfs op meer dan 10 kilometer.

Het besluit om de collectivisatie te versnellen diende niet alleen de inzameling van graan voor de industrialisatie maar leidde dus ook tot de *reconcentratie* van grondpercelen. Het opnieuw aaneenschakelen van de in het gebruik versnipperde percelen voor het voortbrengen van 'extensieve' gewassen als graan droeg bij aan een forse besparing van arbeidskrachten, die weer konden afvloeien naar de industrie en de bouw. Daarnaast bevorderde dit proces de mechanisatie in de landbouw en bijgevolg de stijging van de productiviteit en de afname van de seizoenswerkloosheid. Er was derhalve ook een interne economische logica voor het bevorderen van de verbouw van extensieve gewassen.

Voor de verbouw van intensieve gewassen als groente en fruit en de productie van melk en vlees ging deze redenering echter niet op. Daarom kreeg uiteindelijk in 1935 elke boer het recht op een eigen volkstuin, waarvan de producten mochten worden verkocht op de private markt van de kolchoz.

De kosten van de landbouwrevolutie waren groot. Er vond een massale slachting plaats van de veestapel, uitmondend in dieetverarming en verlies aan trekvermogen. Bovendien verstoorde het passieve verzet van boeren in de kolchozen, in de vorm van verminderde arbeidsinzet, de zaai- en oogstwerkzaamheden. Het gevolg was de hongersnood van 1931/32. Doordat de Russische staat de 'overschotten' bleef innen en zelfs exporteren, verloren miljoenen mensen het leven.

Het platteland werd volledig ontwricht in de 'oorlog' tegen de koelakken. Zij kwamen om van de honger of lieten alsnog het leven in de werkkampen (de goelags) van het regime.

De 'oorlog' tegen de koelakken

In de politiek georiënteerde literatuur wordt de oorlog tegen de koelakken maar ten dele verklaard. Het lot van de koelakken wordt vaak gezien als bewijs van de bloeddorst van Stalin en zijn kliek. Maar waarom moesten de koelakken het ontgelden? Wie waren eigenlijk de koelakken?



Literatuur

Ik heb een website gemaakt met Links naar bibliografieën, overzichtsartikelen, primaire bronnen, posters, enzovoorts met als thema De Russische geschiedenis, 1869-1990. Het adres is: <http://www.let.leidenuniv.nl/history/econgs/Rusland.html>

Een powerpointversie van de lezing waarop dit artikel gebaseerd is, kan worden gevonden op de site: <http://www.let.leidenuniv.nl/history/studie/hisnet.htm>

13

De oorspronkelijke betekenis van het woord koelak is 'vuist'. Het woord werd gebruikt als benaming voor geldschietters die door het berekenen van extreem hoge rente en harde voorwaarden de boeren wisten uit te buiten. De bolsjewieken gebruikten het woord echter voor alle klassenvijanden op het platteland, waardoor het de betekenis kreeg van 'uitbuiters'.

In de praktijk kwam deze definitie er op neer dat op het Russische platteland bijna iedereen wel op enig moment iemand uitbuitte. Neem bijvoorbeeld het impliciete verbod op het huren van arbeid uit het Gronddecreet van 1917. Uit bevolkingsonderzoek van de jaren twintig blijkt dat 40 procent van alle huishoudens arbeid inhuurde in de zaai- en oogsttijd. Hoewel dit gegeven destijds de aanleiding vormde voor een uitgebreide intellectuele discussie over de klassenmaatschappij op het platteland, gold voor de regering dat een koelak iemand was die door de staat werd bestempeld als koelak. In de officiële retoriek die de boeren gunstig moest stemmen, werd steeds zorgvuldig het onderscheid gemaakt tussen koelakken en 'middelgrote' boeren,

maar in de propaganda gericht tegen de boeren, bleek dat onderscheid plotseling te zijn verdwenen.

In 1928 werd de situatie overigens minder gecompliceerd. Koelakken, dat wist inmiddels iedereen, keerden zich tegen het regime en dus werd iedereen die tegen het regime was, bestempeld als koelak.

De politieke dimensie

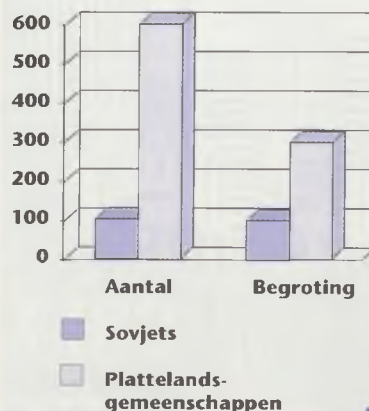
Het feit dat de economische criteria voor de definitie van koelakken inmiddels door het regime overboord waren gegooid, vormt een duidelijk bewijs dat de strijd tegen de koelakken niet economisch maar politiek van aard was. De verklaring hiervoor ligt bij de plattelandsgemeenschappen.

De bolsjewistische macht was zwak vertegenwoordigd op het platteland. In 1927 waren er zes keer zoveel plattelandsgemeenschappen in Rusland als sovjets (de officiële lokale bestuurlijke eenheid) op het platteland. Deze gemeenschappen gaven drie keer zoveel geld uit als de sovjets, en dan ook nog vaak aan activiteiten, als de wegebouw en het onderwijs, die

eigenlijk onder de bevoegdheid van de sovjets vielen.

Voor het leeuwendeel van de plattelandsbevolking lag de primaire politieke loyaliteit dan ook bij de eigen dorpsgemeenschap en niet bij de vertegenwoordigers van een veraf gelegen Sovjetmacht.

De oorlog tegen de koelakken beoogde dit (alternatieve) politieke leiderschap op het platteland uit te roeien.



'Lenin was voor ons op school een idool. Er was geen mogelijkheid te twifelen aan zijn grootheid.'

Katya Brekhowa

Katya Pijpaert-Brekhowa is lerares Engels op een scholengemeenschap in Spijkenisse.

Ze woont nu drie jaar in Nederland. Haar Slavisch accent en uiterlijk verraden haar afkomst, maar voor iemand die drie jaar geleden nog in Rusland woonde, spreekt ze verbluffend goed Nederlands. Ze vertelt over haar jeugd in de USSR.

'Ik ben geboren in de omgeving van Perm, in het Oeralgebied. Mijn vader is oorspronkelijk kozak, hij komt uit Rostov. Dat ligt aan de Don, onder Wolgograd. Ik ben daar veel geweest. Mijn moeder komt uit de Oeral. Mijn vader is architect, hij is van 1941, hij werkt nu voor zichzelf en mijn moeder is docente Engels, zij is vijfenvijftig. Zij heeft vroeger voor de communistische partij gewerkt. Mijn ouders waren allebei lid van de communistische partij. Het was niet mogelijk een goede baan te krijgen, als je geen communist was. Maar alleen mijn moeder was lid uit overtuiging. Zij geloofde in het ideaal dat alle mensen gelijk beloond moesten worden. Dat was haar droom. Zo is ze opgevoed en ze heeft ook haar best gedaan dat in de praktijk te brengen. Later, in de

jaren tachtig, in de laatste jaren van Breznev, raakte ze teleurgesteld en nog voor de perestrojka is ze weg gegaan bij de partij. Het lidmaatschap kon je niet opzeggen, maar je kon wel zeggen: dit werk doe ik niet meer. Ze is toen gaan lesgeven.

De ouders van mijn vader komen uit Rostov; mijn grootvader was kozak. Hij leeft nog steeds, hij is op 14 oktober negentig jaar geworden! Mijn grootouders woonden in een welvarende streek van Rusland. Er is daar goede grond, maar de mensen hebben er ook een goede werkhouding. Ze hebben het daar echter heel slecht gehad onder Stalin met deportaties en zo. Tijdens de collectivisatie werd alles afgenomen: hun grond, hun dieren en heel veel dingen uit hun huis; alles moest naar de kolchoz.

Voor een kozak zijn zijn grond en zijn paard het allerbelangrijkste in zijn leven. Daarom waren er ook veel opstanden in die tijd. Heel veel mensen zijn toen vermoord. Mijn grootvader heeft zijn hele familie verloren. Dat kan hij nog steeds niet vergeten. Ik kan me herinneren dat ik met zijn verhalen bij mijn moeder kwam en dat ze toen zei: 'Er zijn goede dingen gebeurd en slechte, maar als je groter bent, zul je alles begrijpen'.

De vader van mijn moeder was anders, die heeft zich volledig gegeven voor de Sovjet-Unie; hij is twaalf keer gewond geraakt in de oorlog ...'

Kinderjaren

'Ons huis heeft, mijn ouders wonen er nog steeds, ongeveer twaalf kamers; het heeft een verdieping, het is echt een groot huis. We hebben een tuin bij het huis, maar in Rusland is het heel gewoon een *datsja* te hebben en ook

daar hadden wij een tuin. En dan hadden we ook nog een *aardappeltuintje*. Dat heeft iedereen daar; Russische mensen kopen hun aardappelen meestal niet. Achter het huis hadden we ook nog een schuurtje en twee garages. Ik speelde heel veel buiten; ik heb veel met jongens gespeeld. Ik heb hele goede herinneringen aan die tijd! Mijn vader heeft het huis door zijn werk gekregen. Later kon hij het privatiseren, na de perestrojka. Daarvoor huurden ze het huis, maar ze hoefden niet zoveel te betalen. In de Sovjet-Unie betaalde je ook niet veel voor het gas en het water was voor niets. Medicijnen waren gratis en je kon voor niks in het ziekenhuis liggen. Ook het onderwijs was gratis. En het onderwijs was er goed. Nog steeds trouwens!

Kinderen in de Sovjet-Unie gingen vanaf hun tweede jaar naar een *Kinder-garten*, daar kreeg je al wat onderwijs, dus toen wij echt naar school gingen konden de meesten van ons al lezen en schrijven. Zelf had ik het al van mijn moeder geleerd. We gingen daar van 's morgens acht tot 's middags vijf naar toe. Het was vlak in de buurt. Als je zeven jaar werd ging je naar school. Daar kon je tien jaar blijven. De eerste drie jaren krijg je een docent voor alle vakken. Vanaf je tiende, elfde jaar, dus na de derde klas kreeg je verschillende leraren. Er kwamen dan ook klassen met verschillende niveaus.

Op school kregen we niet zoveel te horen over het buitenland en wat wij hoorden was niet zo positief. Mijn wereld was Rusland. Ook wat we op de televisie te zien kregen over het buitenland was niet zo positief. Geschiedenis was op school heel belangrijk, veel over

het eigen land maar ook wel over het buitenland. Ik wist toen niet dat dat allemaal vanuit een marxistisch-leninistische invalshoek gebeurde. Zo moesten we bijvoorbeeld heel veel revoluties bestuderen. Het aantal uur geschiedenis dat je kreeg, hing van het soort klas waarin je zat af en dat hing weer van het niveau en je interesse af. Er waren geschiedenislessen, daar kreeg je zes uur geschiedenis. Maar normaal gesproken kregen de leerlingen twee à drie uur geschiedenis in de week. Ik zat zelf in de literatuurklas met zes uur literatuur in de week.

Omdat ik in de tijd van de perestrojka op school zat, heb ik in de geschiedenislessen niet zoveel marxistisch-leninistische dingetjes moeten doen en ook de aparte lessen erover heb ik niet meer meegemaakt. Het werd langzamerhand steeds minder.

Lenin was voor ons op school een idool. We kregen heel veel verhalen over hem te lezen. Zo stond er in het eerste boek dat we op school kregen, waarmee je dus leert lezen, allemaal plaatjes van hem. Er was geen mogelijkheid te twifelen aan zijn grootheid. Er waren bepaalde dingen die axioma's waren, daarover hoefde je niet te discussiëren, omdat wij ook niets anders hoorden dan die ene opvatting. Maar door mijn grootvader hoorde ik dus andere dingen en dat was wel een beetje verwarrend voor mij.

Samen leven

De leerlingen deden op school heel veel samen. We beschouwden de school als van ons. We maakten samen de lokalen schoon. De school was een gemeenschappelijk goed, met die opvatting waren wij opgevoed. Ieder jaar was er een feest van school en dan komen alle leerlingen en oud-leerlingen, je ziet elkaar en ik voel dan dat de verbondenheid met de school nog steeds sterk is. Er waren natuurlijk ook wel nadelen aan: alles was hetzelfde voor iedereen en je moest een uniform moest dragen.

Ik woonde natuurlijk in een klein stadje, misschien was het in grote steden anders. Maar bij ons kende je iedereen en dat versterkte natuurlijk wel het gemeenschapsgevoel.

In Rusland hadden we heel vaak feesten en dan hadden we discotheek op school of in een buurthuis: 8 maart, vrouwendag: discotheek, 23 februari, discotheek. Maar echte discotheken zoals in Nederland waren er niet. Er was strenge controle, dronken mocht je niet zijn. Van drugs was nog geen sprake. Ik heb er toen in ieder geval niets over gehoord of van gemerkt. Ja, wat dronkenschap betreft, in het buurthuis waren ze iets soepeler dan op school. Daar was het heel streng. Dan moest je gewoon weg, eerst een paar dagen geschorst, dan moesten je ouders naar school komen, en als het weer gebeurde moest je van school.'

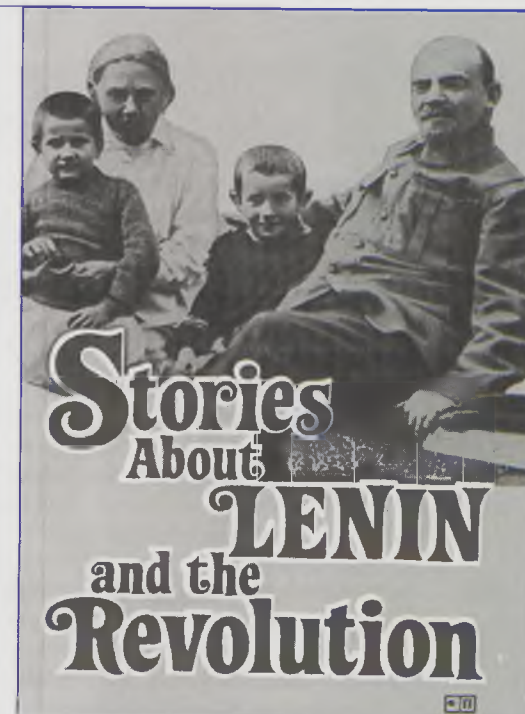
Pionier

'Het was een eer om Pionier te worden. Dat was in de tweede of derde klas. Ik zal negen of tien zijn geweest. Je mocht pas lid worden als je hele goede cijfers haalde en je gedrag goed was. Er werden een stuk of vijf kinderen uitgekozen die lid mochten worden. Dat kwamen ze je zeggen, niet officieel met een brief of zo. In Rusland doen ze niet zoveel met brieven, het is er meer informeel.

Ik was heel erg trots! Je stond dan voor de hele klas en dan was er een toespraakje voor je en dan kreeg je de das van de Pioniers om. Dat werd door oudere leerlingen van een jaar of vijftien gedaan. Ik was er heel opgewonden van. Maar ik weet ook dat ik het zielig vond voor de andere kinderen, want die wilden ook Pionier worden, maar ze mochten niet. Ik had in de eerste drie jaren een lerares en die zei, bijvoorbeeld als ik niet netjes schreef: 'Als jij niet netter schrijft, kun je nooit een goede Pionier worden'.

Ja, wat deden we bij de Pioniers? We hadden regelmatig vergaderingen, we hadden het druk omdat we vier tot vijf keer per jaar grote spelen deden, ook met de Pioniers van andere scholen. Bijvoorbeeld een grote speurtocht in het bos. We moesten ook regelmatig kranten maken over de dingen die in de klas en op school gebeurden. Marxistisch-leninistische dingetjes ging je pas doen bij de Komsomol, dat was als je vijftien of zestien werd, maar ik heb ze nooit gedaan, want toen ik van

Hans Pols



school kwam, was het 1991 en toen was het gedaan met de Sovjet-Unie.'

Het einde van de USSR

'Voor veel mensen in Rusland was Gorbatsjov een slechte man. Zij verlangen naar vroeger en zijn nog steeds ontevreden omdat de Sovjet-Unie niet meer bestaat. En ik hoor dat ook van Wit-Russische mensen. Wat er is gebeurd, was voor die mensen een enorme klap. Ze vinden dat Gorbatsjov het land met in heel veel opzichten naar beneden heeft gebracht, omdat hij te veel met buitenlandse en niet zoveel met binnenlandse politiek bezig was. Hij was vooral goed voor het Westen.

En dan zijn er de mensen, maar die vormen een minderheid, die wel tevreden zijn met de huidige situatie. Zij hebben respect voor Gorbatsjov. Maar volgens mijn ouders gaat het nu onder Poetin wel beter. Hij probeert land weer op te bouwen. En ik hoop dat het hem lukt. Het probleem met Gorbatsjov was ook dat hij niemand had voorbereid op de grote veranderingen. Hij is en blijft een grote figuur in onze geschiedenis. Hij had goede bedoelingen en zijn *reformen* hadden misschien kunnen slagen, maar niet in die tijd en in ons land.'

'Voor een Rus is een buitenlander echt een *alien*, een vreemd wezen. Je ziet er niet zoveel, dus zijn ze vreemd, maar ze zien er ook anders uit. We waren er echt een beetje bang van. Toen ik mijn man voor het eerst ontmoette, durfde ik niets te zeggen. Maar de andere kant is dat we nu ook bereid zijn ze te accepteren en ze het beste te geven.'





Russische geschiedschrijving zonder Sovjet-Unie of communisme?

Wim van Meurs

Met dank aan de deelnemers aan de conferentie *Ein Jahrzehnt postkommunistische Historiographie: Die Aufarbeitung der Vergangenheit in den 90er Jahren* van het Österreichische Ost- und Südosteuropa-Institut in Wenen (26-29 september 2001) en Isabelle de Keghel, Universiteit Bremen.

De toekomst van het verleden

De revolutie van 1989 betekende voor de volkeren en staten van Oost-Europa bevrijding; bevrijding van het communisme als vreemde overheersing. Ook voor de veertien sovjetrepublieken betekende 1991 vrijheid: het einde van de opgedwongen unie met anderen en vooral met Rusland. Terwijl van Estland tot Albanië en van Tsjechië tot Georgië de nationale bevrijding en de afrekening met het verleden de beroepshistorici en de massamedia jarenlang in hun ban hielden, begon in Rusland de lastige en pijnlijke zoektocht naar een eigen Russische historische identiteit. Draagt het Russische volk schuld aan de communistische regime of is het zelf ook slachtoffer van het stalinisme? Is een Russische nationale identiteit zonder Sovjetrijk denkbaar of is 'het imperiale' juist de kern van de historische traditie?

De geschiedenis en haar vermeend wetmatige verloop speelden een belangrijke rol bij de legitimatie van de communistische regimes in Oost-Europa en de Sovjet-Unie. Juist hierom ontstonden tijdens de val van het communisme eind jaren tachtig concurrerende voorstellingen van het eigen verleden en uiteenlopende interpretaties van de historische ontwikkeling.

Professionele historici speelden slechts een ondergeschikte rol in de ontdekking van een nieuwe historische 'waarheid'. Dat die uiteindelijk een nagel aan de doodskist van het communisme werd, had te maken met de journalis-

ten, cineasten, amateur-historici en schrijvers die de monumenten van de communistische historie van hun sokkel trokken en zogenaamde 'witte vlekken' onderzochten. Zoals het in 1962 met persoonlijk fiat van Chroesjtsjov gepubliceerde boek *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj* van Alexander Solzje-nitsyn voor een hele generatie de Goelag-ervaring fixeerdde, zo drukte Anantolij Rybakov in 1988 met zijn *Kinderen van de Arbat* zijn stempel op de beeldvorming over de bittere realiteit van alledaagse terreur onder Stalin.

De beroepshistorici aan de Academie van Wetenschappen en de universiteiten waren, enkele uitzonderingen daargelaten, door hun opleiding en (propaganda)werk onlosmakelijk met de communistische partij verbonden. Bovendien leden ze onder de structure-

le 'traagheid' van hun beroep. Een nieuwe visie op de geschiedenis vraagt om uitgebreid archiefonderzoek, verkennende monografieën over specifieke thema's en pas dan – na jaren intensieve studie – kan een nieuwe synthese als handboek gepresenteerd worden. Terwijl consciëntieuze historici en conservatievere politici (onder wie ook Michail Gorbatsjov) eind jaren tachtig meer tijd en geduld verlangden om bepaalde visies en tijdperken opnieuw te onderzoeken, was voor de meeste Sovjetburgers de waarheid zonneklaar en moest niet 'gezocht', alleen nog maar verkondigd worden. De literatuurcriticus Igor Vinogradov stelde al 1988 de vraag die historici in grote verlegenheid bracht: 'Kan die éne waarheid stukje bij beetje aan het licht komen?'

Dr. W.T. van Meurs is wetenschappelijk medewerker aan het Centrum für Angewandte Politikforschung van de Universität München.

Communistische geschiedschrijving

De communistische machtovername in Rusland en Oost-Europa (respectievelijk tachtig en vijftig jaar geleden) was meestal pas enige jaren erna ook in de geschiedwetenschap doorgedrongen. Het begon met het in beslag nemen van oudere historische studies die de nieuwe machthebbers niet in hun kraam vonden passen en het wegzuiveren van historici die als 'bourgeois' te boek stonden.

Inhoudelijk had de communistische omkering van historische waarden en helden een radicale verandering betekend: koningen en ridders waren door arbeiders en boeren vervangen, nationale bevrijdingsstrijd door volksoptstanden, naties door klassen, dynastieën door socio-economische formaties, citaten uit westerse literatuur door verwijzingen naar Marx en Lenin.

De voor de omkering van de geschiedenis verantwoordelijke partij-ideologen en historici had de hoogste posten in de nieuwe en 'gezuiverde' historische instituten gekregen, hoewel een aantal 'bourgeois' historici het in lagere posities nog lang hadden kunnen uithouden.

De omkering van de geschiedenis was geen eenvoudige opgave geweest. Meestal had het ook ontbroken aan archiefdocumenten en bronnenstudies die de wetmatige ontwikkeling van de geschiedenis konden illustreren en bewijzen. Niet alleen in de Sovjet-Unie na de revolutie van 1917, maar ook in Oost-Europa na de Tweede Wereldoorlog had het jaren geduurd voor de eerste goedgekeurde handboeken en schoolmethodes op de markt verschenen. Deze door de partij goedgekeurde visies golden enkele jaren later alweer als geschiedvervalsing. In Rusland vanwege de stalinistische revolutie rond 1930, in Oost-Europa vanwege de destalinisatie begin jaren vijftig.

Bijna elk communistisch land kende na Stalin een meer of minder duidelijke nationaal-communistische trend in de beschrijving van het eigen verleden. Zorgvuldig uitgezochte helden uit de tijd voor het communisme kregen een ereplaats. Dat konden klassenstrijders avant la lettre zijn, bijvoorbeeld leiders van een boerenopstand in de zestiende of zeventiende eeuw. Naast deze nieuwe helden, die in de geschiedschrijving voordien nauwelijks een rol hadden gespeeld, keerden echter ook veel



Stalins lange schaduw – cartoon van Harald Kretschmar, 1988.

nationale helden – koningen en veldheren – terug, zolang ze niet tegen Rusland gestreden hadden, maar voor de nationale onafhankelijkheid tegen de sultan in Constantinopel of andere grote mogendheden.

Problematisch bleef echter de grote volksheld Ismail uit de Kaukasus, die in de negentiende eeuw tegen de Russische verovering gestreden had. De standaardargumentatie van de communistische historiografie luidde dat deze verovering weliswaar objectief een imperiale handeling geweest was, maar voor de bevolking uiteindelijk grote voordelen had opgeleverd (economische en culturele ontwikkeling etcetera). Strikt genomen maakte dit het verzet van Ismail en de zijnen niet minder heldhaftig en eervol, maar de communistische historiografie gaf toch de voorkeur aan voor-communistische helden die tegen andere veroveraars gestreden hadden, waarbij het element van de klassenstrijd veelal vergeten werd.

Nationaal-communistische tendensen waren in de meeste Oostblokstaten en Sovjetrepublieken verbonden met Chroesjtsjovs destalinisatie, de algemene opwaardering van de historische en sociale wetenschappen, de verbeterde toegang tot de archieven en niet in de laatste plaats het ontstaan van een geschoolde nationale elite. Zo waren eind jaren vijftig, begin jaren zestig de Marx-Engels-citaten in toenemende mate ornamenten geworden in een geschiedbeeld dat traditionele nationale helden rehabiliteerde en pro-Russische retoriek minimaliseerde.

Terwijl het Sovjetpatriottisme in de 'Grote Vaderlandse Oorlog' (1941-1945) al duidelijke Russisch-nationale

trekjes vertoond had, betekende de destalinisatie voor de Russische geschiedenis juist een terugkeer naar het idee van een multinationale Sovjetstaat. Pas onder Brezjnev kregen historici, schrijvers en etnografen de mogelijkheid om zich met de grootste 'misachte en gediscrimineerde' natie in het imperium bezig te houden: het Russische volk.

De invloed van perestrojka en glasnost

Het herschrijven van de geschiedenis in de tweede helft van de jaren tachtig begon overal in Oost-Europa (opnieuw) met een frontale aanval op de bestaande feiten en visies. Onder de dekmantel van Gorbatsjovs politiek van *perestrojka* en *glasnost* werd de revolutionaire geschiedenis van het communistisch systeem al snel gedemonteerd. Elk land en elk volk ontdekte zijn eigen *lieux de mémoire* aan de periode van de Sovjetheerschappij en de stalinistische terreur.

Voor de Polen was het Katyn, het massagraf met duizenden in 1941 door het Rode Leger gefusilleerde Poolse officieren. Voor Wit-Rusland het massagraf in Kuropaty, in 1988 gevonden door de nationale oppositiepoliticus Senon Posnjak. Voor Roemenië het kamp Sighet, waar na de oorlog politici en intellectuelen uit het interbellum opgesloten waren. Voor de Sovjet-Unie zijn Kolyma, Magadan en Vorkuta de plaatsnamen van de Goelag, die ook vandaag de dag de Russen nog doen huiveren.

In de collectieve herinnering wonnen deze alternatieve *lieux de mémoire* het al snel van de communistische en gaven de nationale oppositiebeweging een belangrijke impuls.



De roman *Kinderen van de Arbat* verscheen dankzij de perestroika in 1987 in afleveringen in een Russisch literair tijdschrift. Rybakov beschrijft de sovjetsamenleving van de jaren 1933-1934 in al zijn geledingen: een communistisch studentenmilieu, de mondaine kringen van buitenlanders, het schemerige wereldje van intriganten, het leven in Siberische ballingschap, de bureaucratie van de partij, de persoon van Stalin. Bij zijn verschijnen sloeg het boek in als een bom en nog steeds is het uiterst interessant en verhelderend aldus vele binnen- en buitenlandse recensenten.

Partijgetrouwe historici en politici probeerden in een wanhopig achterhoedegevecht nieuwe dammen op te werpen om de grenzen van de glasnost te definiëren en de bevolking tot geduld en kalmte te manen. Tegelijkertijd trachtten zij een nieuwe synthese uit communistische en nationale paradigma's als compromis aan te bieden. Meestal waren deze compromissen nog voor ze gedrukt of uitgesproken waren al door de politieke ontwikkelingen ingehaald. Dit gold zowel voor de hervormingsgezinde Moldavische partijleider Petru Lutsjinskij, alsook voor zijn Letse collega Anatolijs Gorbunovs en hun eigen versies van 'socialistische vorm, nationale inhoud'.

Andere, conservatievere, historici argumenteerden dat de inlijving van Estland, Letland en Litouwen in 1940 weliswaar objectief gezien een geweldadige verovering geweest was (wat na de publicatie van het Ribbentrop-Molotov-Pact sowieso niet meer te ontkennen viel), maar desondanks subjectief gezien toch als een uiting van de 'ware volkswil' kon gelden.

Vele historici in Rusland en de andere vroegere communistische staten hadden dus grote moeite van de oude waarheden afscheid te nemen. Misschien was Gorbatsjov's beroemde uitspraak (die hij waarschijnlijk nooit echt zo gedaan heeft) wel juist voor hen bedoeld: 'Wie te laat komt, bestraft de geschiedenis'.

De geschiedenis in spiegelbeeld

Het voor de hand liggende alternatief voor de communistische geschiedschrijving was een terugkeer naar de mythologie van het etnisch-nationale

paradigma dat in het interbellum had gedomineerd. In veel Sovjetrepublieken verscheen de geschiedenis plotseling in spiegelbeeld. Socialistische revolutionaire bewegingen en historische personen die hun heil in een alliantie met Rusland hadden gezocht, kwamen plotseling in een ander daglicht te staan. Voor historici betekende deze ommekeer lettelijk een terugkeer naar de vakliteratuur van de voor-communistische tijd en een radicale afkeer van de communistische handboeken.

In een aantal landen was er minder duidelijk sprake van een ommekeer in de geschiedschrijving. In Roemenië bijvoorbeeld was onder Ceausescu's nationaal-communisme van het historisch materialisme maar een dun vernislaagje overgebleven. Daaronder lag voor iedereen zichtbaar een nationale of zelfs nationalistische geschiedvisie. De openlijke beleving van de nationale mythologie betekende voor de historici en hun lezers in deze landen dus geen grote revolutie. Sterker nog; de geschiedwetenschappers hadden de grootste moeite uit te leggen op welke punten hun visie van de communistische zienswijze afweek. Net als in de pseudo-revolutie van december 1989 moest ook in de geschiedschrijving een vergaande continuïteit gecamoufleerd worden. Bovendien had de politieke 'herontdekking' van de voor-communistische geschiedenis in andere staten fatale gevolgen. Dit gold vooral voor de 'imperiale' naties in de beide resterende *Viëlvölkerstaaten*. In Joegoslavië was het Milosevic die de Servische nationale mythe van de Kosovo-veldslag van 1389 voor een etnische mobilisering misbruikte, met alle gevolgen van dien.

In Rusland, het moederland van perestrojka en glasnost, verliep dit afbraakproces van de oude mythes veel moeilijker. Nadat Gorbatsjov de draad van het door Chroesjtsjov begonnen proces van de rehabilitatie van de slachtoffers van de stalinistische terreur weer opgepakt had, braken al snel alle dammen. Er ontstonden heftige publieke debatten over Stalins geforceerde moderniseringspolitiek, over de terreur, de Goelag en de volkendeportaties voor en na de oorlog. Zoveel leed en onrecht wierp al snel de vraag op, wat nog positief kon zijn aan het communistische systeem en of leninisme eigenlijk anders was dan stalinisme.

Al snel werd duidelijk dat het communisme niet te redden was. De bekende perestrojka-historicus Jurij Afanassjev schreef, toen Gorbatsjov nog probeerde onderscheid te maken tussen leninisme en stalinisme, in de zomer van 1989:

'het Sovjet-regime is tot bloedvergieten geschapen, met behulp van massamoord en misdaden tegen de mensheid. Men moet accepteren dat de Sovjet-geschiedenis als legale basis voor de Sovjet-macht niet deugt'.

De postcommunistische geschiedenis van Rusland

Na de periode van afbraak volgde ook in Rusland een constructieve fase in het historisch denken. De voor-revolutionaire geschiedenis kreeg plotse, vooral in de massamedia, meer aandacht. Verschillende tsaren werden nieuwe helden, de Februari-Revolutie een gemiste kans om de bolsjewistische dictatuur te verhinderen.

Drie elementen in het collectief bewustzijn van deze richtingloze tijd verklaren de nieuwe historische prioriteiten: (1) historische waarheid als middel om een communistische restauratie onmogelijk te maken, (2) nostalgische identificatie en (3) historische lessen en parallellen voor de toekomst. De waarheid over de mensonwaardige behandeling in de Goelag werd door de organisatie Memorial voor de Russen aan het licht gebracht. Niet alleen uit respect voor de slachtoffers, maar vooral om definitief met de mythe van Stalin als 'vader des vaderlands' af te rekenen. Zoals elke natie zocht ook de Russische naar nieuwe historische helden ter vervanging van Stalin en Lenin. Plotseling stonden weer tsaren als Peter de Grote en veldheren als Soeovorov,

Koetoesov of zelfs Zjoekov in het middelpunt.

Tijdens de politieke desoriëntatie rond 1990 werd de geschiedenis ook direct als politiek argument ge- en misbruikt. Alsof het verleden kant-en klare antwoorden voor de vragen van de toekomst kan leveren. Zo doken de landhervormingen van de in 1911 vermoorde minister Peter Stolypin net zo regelmatig op in het politieke en maatschappelijke debat over de decollectivisatie van de landbouwproductie in Rusland als Nikolaj Boecharins alternatieve voorstellen voor een (vergeleken met Stalin) gematigde landbouwpolitiek.

Anders dan bij alle andere volkeren betekende het herschrijven van hun geschiedenis voor de Russen geen antwoord op vragen naar de nationale identiteit. Het vormde juist de kern van een dubbele identiteitscrisis. De Russische staat was namelijk al een imperium geworden voordat de Russen een nationale identiteit hadden. Eeuwenlang identificeerden de Russen zich als verzelfsprekend met 'hun' imperium en pas met het uiteenvallen van het Sovjet-rijk werd de vraag gesteld, wat nu eigenlijk de Russische nationale identiteit was en wat de grenzen van de Russische staat waren. Juist omdat de Russen zich niet zoals andere volken van het Sovjet-imperium en van het Sovjet-communisme konden distantiëren, worstelden ze met de vraag of zij zelf schuldig waren aan de wandaden van het Stalinisme. Anders dan bijvoorbeeld de Letten of de Armeniërs konden ze de sovjet-tijd niet als vreemde overheersing afdoen. Een uitweg uit deze dilemma's was een nostalgische vlucht in een glorieus verleden, toen Rusland nog Rusland was.

Het is dan ook niet toevallig dat in Rusland de familie van tsaar Nicolaas II Romanov na 1991 al snel een cultstatus kreeg en de laatste tsaar zelf onlangs door de Orthodoxe kerk heilig verklaard werd. Natuurlijk spreekt het lot van Nicolaas II, zijn vrouw en hun vijf kinderen die na de Oktoberrevolutie in Jekaterinaburg door de Bolsjeviken doodgeschoten werden tot de verbeelding. Een pikant detail was zeker ook dat de partijchef van Jekaterinaburg, die 1977 het huis waar deze gruweldaad gepleegd werd liet slopen, Boris Jeltsin heette.

Op een abstracter niveau ging het erom aan te tonen dat het Sovjet-

Na het uit-eenvallen van de USSR groeide in Rusland de belangstelling voor de laatste tsaar. In het westen zette dit zich om in de uitgave van fraaie fotoboeken.



communisme een aberratie van de historische ontwikkeling, een bedrijfsongeval van de Russische geschiedenis was geweest. Om dit te bewijzen werd gewezen op het feit dat Rusland onder de autocratie met hervormers als Nicolaas II en Stolypin en met de burgerlijke partijen van de democratische revoluties van 1905 en februari 1917 hard op weg geweest was een moderne staat naar westers model te worden.

Historici en samenleving

Zodra een communistische restauratie uitgesloten was en bovendien in de economische en politieke crises van de jaren 1991-1993 twijfel opkwam aan de moderniseringscapaciteiten van Rusland, nam de rol van de geschiedenis en haar schrijftgeleerden in het openbare leven duidelijk af. De meeste Russen hadden andere zorgen dan de heldendaden van Peter de Grote of de precieze aantallen terreurslachtoffers. Een indicatie voor deze verandering is het verdwijnen van de historici uit de politiek: Afanassjev is in Moskou niet meer politiek actief en ook in Oost-Europa, waar bijna elke regering in de eerste jaren minstens één historicus telde, zijn ze in hun studeerkamers teruggekeerd (met uitzondering van Estland, waar premier Mart Laar en president Lennart Meri beide historici zijn).

Juist omdat er geen historische waarheid bestaat – geen communistische en geen nationale – en omdat historici geen heiligen zijn zonder 'aardse' banden met politiek en maatschappij, is de wisselwerking tussen vijftig of zeventig jaar communisme en de revolutie van 1989-1991 enerzijds en de geschiedschrijving van de laatste tien jaar anderzijds veel complexer dan een spiegel-

beeldige omkering van de waarheid of een herschrijven van de geschiedenis.

Nog typischer dan een blijvend geloof in de vooruitgang en de omkering van de historische 'waarheid' is wellicht de professionele ernst van Russische en Oost-Europese historici. Misschien ligt het aan de grote maatschappelijke verantwoordelijkheid die de historici in het communisme droegen, misschien ook aan de traditie van academisch decorum die nog verder teruggaat. Uiteindelijk is echter deze ernst en dit geloof in de eigen waarheid het enige wat voor veel historici overgebleven is: Wie de waarheidsclaim van de geschiedwetenschap relateert, relateert ook de maatschappelijke status van de historicus en maakt hem tegelijk politiek onbruikbaar of zelfs gevaarlijk, bijvoorbeeld als het gaat om het formuleren van een nieuwe nationale waarheid.

Toch zijn er in elk land een aantal vakgenoten, die met ironie en zelfspot proberen juist het communistische verleden te grijpen en te begrijpen. Soms zijn het jonge historici, in het buitenland opgeleid met westerse studies over de constructie van naties en andere postmoderne theorieën. Niet zelden zijn het echter ook oudere historici, die het gelukt is voldoende distantie tot het systeem voor 1989 te bewaren of te krijgen.

Zo horen voor Lucian Boia van de Universiteit Boekarest veel communistische dogma's met betrekking tot het verleden in de lange reeks van Roemeense nationale mythes thuis. Hij heeft onder vakgenoten school gemaakt met zijn vlijmscherpe deconstructie van mythes als de nationale

Literatuur

Lucian Boia, *History and Myth in Romanian Consciousness* (Central European University Press, Budapest/New York 2001).

Lucian Boia, *La Mythologie Scientifique Du Communisme* (Caen, 1993).

R.W. Davies, *Soviet History in the Gorbachev Revolution* (Indiana University Press, Bloomington 1989).
A.P. van Goudoever, *Angst Voor Het Verleden. Politieke Rehabilitaties in De Sovjet Unie Na 1953* (HES Uitgevers, Utrecht 1983).

Andreas Kappeler, 'Die Russen: Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte Und Gegenwart', in: *Nationalitäten Und Regionalprobleme in Osteuropa; Bd. 5* Markus, Köln 1990).

Isabelle de Keghel, 'Die Moskauer Erlöserkathedrale Als Konstrukt Nationaler Identität', in: *Osteuropa* 49, no. 2 (1999): 145-59, A71-81.

Isabelle de Keghel, 'Die Oktoberrevolution in Der Russischen Historiographie Der Transformationszeit', in: *1917/18 Als Epochengrenze*, edited by Holm Sundhaussen and Hans-Joachim Torke, 100-36 (Berlin 1998).

Wim P. van Meurs and Thomas Wunsch, 'Historiographie', in: *Studienhandbuch Östliches Europa*, edited by Harald Roth, 8-13 (Böhlau, Köln 1999).

Gert Meyer (ed.), *Wir Brauchen Die Wahrheit. Geschichtsdiskussion in Der Sowjetunion* (Pahl-Rugenstein, Köln 1989[2]).

Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, in: *Societies and Culture in East-Central Europe; 7* (University of California Press, Berkeley 1995).

Igor Winogradow, 'Kann Die Wahrheit Etappenweise Ans Licht Kommen?'. in: *Es Gibt Keine Alternative Zu Perestrojka: Glasnost, Demokratie, Sozialismus*, edited by Juri Afanassjew, 355-78 (Grenò, Nördlingen 1988).

George L. Yaney, *The Urge to Mobilize: Agrarian Reform in Russia, 1861-1930* (University of Illinois Press, Urbana 1982).

grandez van Roemenië, de boerenopstanden in de Middeleeuwen, de nationale revolutionaire helden en niet in de laatste plaats de revolutie van 1989.

Wie echter laat zien hoe elk regime zijn eigen mythologie construeert, kan niet populair zijn in een land waar de glorierijke nationale geschiedenis voor de meeste mensen nog steeds een waarheid is die mag worden bezongen, maar niet bekritiseerd.

Patriottische opvoeding in de eenentwintigste eeuw

De trend van de laatste jaren is echter niet de deconstructie van het communistische verleden. Het is de reconstructie van een nieuw, integrerend verleden. De communistische fase wordt daarbij niet langer als een a-historische afwijking, een time-out van de nationale geschiedenis gezien, maar wordt juist op een voor kenners ongelofelijke en vaak lachwekkende manier in verband gebracht met de tijd ervoor en erna. De mooiste voorbeelden van deze trend komen uit Moskou en werden onlangs tot staatsdoctrine verheven. In februari 2001 verkondigde Vladimir Poetin, voortbouwend op Jeltsin's concours 'idee voor Rusland', een *Programma voor de patriottische opvoeding van de burgers van de Russische Federatie voor de periode 2001-2005*. Nog afgezien van het feit dat een vijf-jarenplan voor de opvoeding van de burgers op zich al associaties oproept, is dit de programmatische uitwerking van een trend die al sinds een paar jaar zichtbaar is.

Tijdens de revolutie van 1917 werd het eeuwenoude Russische staatswapen – een tweekoppige adelaar – natuurlijk onmiddellijk als symbool van de autocratie van alle officiële gebouwen gehaald. Na jarenlange onduidelijkheid over de Russische staatsymbolen koos Poetin in december 2000 voor een merkwaardige, maar veelzeggende combinatie. Sindsdien is de Sovjet-tricolore (wit-blauw-rood) de officiële vlag, is het Sovjetvolkslied het Russische geworden en marcheert het leger onder het bekende rode banier, terwijl de adelaar als staatswapen in ere werd hersteld!

Met 381 tegen 51 ondersteunde de Doema Poetin's voorstel. Poetin verklaarde vervolgens dat het zijn bedoeling is de Russische natie te versterken en te verenigen met het beste wat haar tumultueuze geschiedenis te bieden heeft en voor hem hoort het volkslied

van de overwinning in de Tweede Wereldoorlog daar net zo goed bij als de adelaars van het tsaristische imperium.

Tegelijkertijd werd in Moskou te midden van bankgebouwen en glasfaçades een kerk herbouwd uit de negentiende eeuw. De Verlosser-kathedraal werd door Stalin in 1931 als voor-revolutionair relict opgeblazen met het plan er een nog groter Sovjethuis te bouwen. Verder dan een openluchtbad kwam men echter nooit. De in 1997 voltooide kerk met plaats voor 100.000 gelovigen past niet alleen in het anticomunistische credo van het nieuwe Rusland, maar belichaamt ook de Russische natie, Rusland als wereldmacht en de dragende rol van de Orthodoxe kerk.

In dit brede identificatieaanbod biedt vooral de verheerlijking van Rusland als grootmacht een continuïteit die van de oprichting van de eerste Verlosser-kathedraal – na de overwinning op Napoleon – tot de inname van Hitlers hoofdstad door het Rode Leger reikt.

Na een lange en hardnekkige zoektocht in de wouden om Jekaterinenburg werden de weinige overblijfselen van de tsaar en zijn familie (die immers doodgeschoten, verbrand, met zuur overgoten en dan begraven waren) gevonden. DNA-onderzoek bevestigde de identiteit en onmiddellijk dienden Moskou, St.-Petersburg en Jekaterinenburg hun claims in. St.-Petersburg won als oude hoofdstad, maar de staatsbegrafenis op 17 juli 1998, die oorspronkelijk als ultieme schuldbekentenis van de Russische natie tegenover haar vermoorde heerser bedoeld was, werd een volksfeest waar niet de schuldvraag maar de grote persoonlijkheid van de tot dan toe door historici als middelmatig regent ingeschatte tsaar in het middelpunt stond. Nu rust dus Nicolaas II als heilige in de Peter en Paul kathedraal in St.-Petersburg, terwijl Lenin nog steeds in zijn glazen kist in het Kremlin-mausoleum ligt. Karl Marx had dus toch gelijk toen hij beweerde dat elke historische persoonlijkheid het wereldtoneel twee keer betreedt: één keer als tragedie, één keer als farce.



Onno Reichwein

Versteend communistisch verleden

In de Russische steden herinneren nog veel gebouwen en plaatsen aan gebeurtenissen tijdens de Russische Revolutie en daarna. Misschien door geldgebrek is de afbraakwoede toch kleiner geweest dan in het westen en de USSR voegde uiteraard haar geheel eigen monumenten toe aan wat er al was. In dit artikel leidt Onno Reichwein de lezer langs gebouwen en plaatsen die aan driekwart eeuw communistische heerschappij doen herinneren.

21

St.-Petersburg

Na nog geen tweeënhalp uur vliegen landt het KLM toestel in St.-Petersburg. Het lijkt net alsof ik in de tijd teruggezogen word. De taxi rijdt eerst langs mistroostige flatwijken uit de periode Brezjnev. Vervolgens zie ik aan weerszijde de omhoog rijzende kolossen uit de Stalintijd.

Bij de volgende stadsring begint de oude tsaristische stad. Via in negentiende-eeuwse neostijlen opgetrokken statige gebouwen rijden we het stadshart binnen, waar barok en classicisme de boventoon voeren. Driekwart eeuw 'ijzeren gordijn' heeft de door tsaar Peter (1672-1725) als 'venster op het Westen' opgetrokken hoofdstad behoeft voor hoogbouw, neonreclames en schreeuwerige etalages. Een unieke ervaring, want dit is een van de weinige Europese steden die zich nog in de oorspronkelijke negentiende-eeuwse staat bevindt.

Een blik op de mensen die het decor bevolken, schudt me wakker en confronteert me met het feit dat dit het Rusland na de ineenstorting van het

communisme is. Op de hoofdstraat, de statige *Nevski Prospect*, wordt decadent kapitalisme afgewisseld met schrijnende armoede. Het valt op hoeveel dure, met zwart matglas afgeschermd Mercedessen hier rondrijden. Bij ieder restaurant of café bewaken bodygards met donkere zonnebrillen de toegang. Hoeveel Russen kunnen zich een consumptie in het café veroorloven? Uitgaande van het grote aantal mensen dat met een bierflesje in de hand op straat loopt, niet veel. Chique mantelpakjes en maatkostuums worden afgewisseld door de lompen van de talrijke bedelaars. Het is duidelijk dat de armoede sinds de val van het communisme niet meer gelijkelijk over de bevolking is verdeeld.

Aan het uiteinde van de *Nevski Prospect* neem ik mijn intrek in het bij de *Nevskirivier* gelegen *Moskva Hotel*. Deze reusachtige kolos is in de Brezjnevperiode (1964-1982) gebouwd om de 'voorhoede van de proletarische massa's' logies te bieden. Het hotel ligt niet ver van de plaats waar de familie

ligt begraven van de in St.-Petersburg geboren Vladimir Iljitsj Oeljanov, alias Lenin.

Mijn zoektocht naar het communistisch verleden begint bij de woelige nadagen van het tsaristisch regime. Ik neem de metro naar het achttiende-eeuwse *Yoesoepov Paleis*. Hier heeft de hoofdbewoner, prins Felix Yoesoepov, in 1916 Raspoetin vermoord in een poging om de monarchie te redden. Het 'bevrijden' van Nicolaas II uit de ban van de profeet en wonderdokter Raspoetin heeft niet mogen baten. Binnen drie maanden verloor de tsaar tijdens de Februarirevolutie zijn troon. Nadat de bolsjewieken in de daaropvolgende Oktoberrevolutie de macht verwierven, werd het paleis in gebruik genomen als onderkomen voor de Lenin-gradse Partijhogeschool. Tegenwoordig is het als museum toegankelijk.

Mijn volgende bestemming is het *Taurische Paleis*. Dit enorme, door Catharina de Grote (1762-1792) gebouwde classicistische complex was in de acht-

Nog steeds verheft Lenin zijn arm. Zijn standbeeld aan het voormalige 'Plein van de Proletarische Dictatuur' voor het Smolny Instituut heeft men tot op heden ongemoeid gelaten.



De Petrovskaja-kade ziet er nog hetzelfde uit als voor de revolutie. In augustus 1912 liep hier de tsarina met haar vier dochters.

22

tiende eeuw het grootste gebouw van St.-Petersburg. Na de Februarirevolutie van 1917 vestigde zich de Voorlopige Regering in de rechtervleugel van het paleis. De macht van de regering werd betwist door de Petrogradse Sovjet van arbeiders en soldaten, die in de linker-vleugel van het gebouw vergaderde.

Van het paleis loop je gemakkelijk naar het gebouw waar het Centraal Comité van de Petrogradse Sovjet haar hoofdkwartier had: het *Smolny Instituut*. In dit gebouw, oorspronkelijk in opdracht van Catherine de Grote gebouwd als onderkomen voor de eerste meisjesschool in Rusland, vond op 13 oktober 1917 de gedenkwaardige zitting plaats waar het comité onder leiding van Lenin het besluit nam tot omverwerping van de Voorlopige Regering. Lenin werkte en woonde hier korte tijd totdat de Petrogradse communistische partij in maart 1918 haar zetel in dit complex vestigde. Kirov, de regionale partijleider, werd hier in 1934 in opdracht van Stalin vermoord, hetgeen het startsein was voor de massale terreur. Na de val van het communisme heeft de burgemeester van St.-Petersburg er zijn intrek genomen.

Terug naar de Oktoberrevolutie. Vanuit het *Smolny Instituut* sla ik de *Avenue Robespierre* in om bij het plein voor het *Winterpaleis* uit te komen. Op deze historische plaats vond in de vroege ochtend van 8 november 1917 de bestorming van de Voorlopige Regering plaats en werd het Sovjettijdperk ingeluid. Aangekomen op het immense plein voor het paleis probeer ik de historische sensatie te voelen. Maar welke sensatie, vraag ik me af. Volgens de communistische propaganda vond hier een heroïsche volksbestorming plaats. De revisionistische historici benadrukken daarentegen dat een klein groepje bolsjewieken na kortdurende schermutselingen in staat was om de hele Voorlopige Regering, op haar leider Kerenski na, te kunnen arresteren.

Aan de overzijde van de rivier de Nevski ligt de kruiser *Aurora* voor anker; het schip waarmee de bolsjewistische matrozen in de nacht van 7 op 8 november uitvoeren om het startschot voor de aanval te geven.

Het meer dan duizend kamers tellende *Winterpaleis*, vanaf 1762 de residentie van de tsaren, werd na de revolutie door de bolsjewieken als museum voor

het volk opengesteld. De door Catherine de Grote aangelegde kunstcollectie, een van de grootste ter wereld, werd uitgebreid met in beslag genomen kunstvoorwerpen van rijke particulieren.

Voor de hoofdingang van het *Marmereen Paleis* staat de pantserwagen waarop Lenin in april 1917, na zijn aankomst uit Zwitserse ballingschap, de befaamde toespraak hield waarin hij het volk 'vrede en brood' beloofde. Al binnen een half jaar na de Oktoberrevolutie kreeg het volk de lang verlangde vrede met Duitsland in de schoot geworpen (Brest-Litovsk, maart 1918). Het beloofde brood liet langer op zich wachten. De al penibele economische situatie verergerde door het uitbreken van de burgeroorlog tussen de Roden en de Witten. Op het plein bevindt zich een monument ter nagedachtenis aan de gesneuvelde revolutionairen.

Mede door de kwetsbare ligging van Petrograd verplaatsten de bolsjewieken in maart 1918 de hoofdstad naar Moskou om vandaar de strijd voort te zetten.

Moskou

In het voetspoor van de bolsjewieken verplaats ik mij in een comfortabele vierpersoonscoupé per nachttrein naar Moskou. Nadat de provodnik (treinbediende) me met een ontbijt-trommeltje en een kopje thee heeft gewekt, rijdt de trein Moskou binnen. Ik neem mijn intrek in het centraal gelegen *Rossija Hotel*. Het uit de jaren zestig daterende complex is met zijn 6000 bedden een van de grootste hotels ter wereld. Een typisch hotel uit de communistische tijd, waar je als mens tot een abstractie gereduceerd wordt.

Na bijna verdoemd te zijn in het labyrintachtige gebouw, weet ik met de lift het dakrestaurant op de eenentwintigste verdieping te vinden. Er openbaart zich een prachtig panorama over de stad. Duidelijke coördinatiepunten zijn de zogenaamde 'zeven zusters' die zich in de vorm van een ster over de stad uitstrekken. Deze neogotische wolkenkrabbers, ook wel 'suikertaarten' genoemd, zijn in de jaren vijftig onder Stalin gebouwd naar het voorbeeld van Amerikaanse wolkenkrabbers. Vlak onder mij zie ik het *Rode Plein* en het *Kremlin* liggen.

Ik doe een vergeefse poging om bij het Intourist kantoor informatie in te winnen. De dames aan de balie spreken, net zoals de meeste Russen, amper Engels. Tijdens mijn verblijf in Moskou zou ik maar één persoon tegen komen die vloeiend Engels sprak: het was een oude vrouw achter een ijskar die in een verleden Engels gedoceerd had aan de *Lomonosov Universiteit*. Ze vertelde me dat haar pensioen zo schamel was dat ze alleen door het venten van ijs in leven kon blijven.

Het befaamde *Rode Plein* werd in de middeleeuwen gewoon 'markt' genoemd omdat alle handelswegen hier samenkamen. Vanaf de zeventiende eeuw werd de naam '*Krasnaja Plochad*' in de betekenis van 'Mooi Plein' gebruikt. Met de komst van de regering naar Moskou in 1918 veranderde deze plek in een permanente Bühne waar talloze militaire parades, meetings en officiële demonstraties werden gehouden. De bolsjewieken maakten handig gebruik van het feit dat '*Krasnaja*' in het Russisch ook 'rood' betekent, waarmee de aanduiding *Rode Plein* zijn intrede deed.

De grote aandachtstrekker op het plein is de zestiende-eeuwse *Basilius Kathedraal* met zijn grillige, kleurrijk uitgevoerde uivormige koepels. De legende gaat dat tsaar Iwan de Verschrikkelijke de architect de ogen heeft uitgestoken om te voorkomen dat deze zijn bouwwerk ooit zou evenaren. In oktober 1990 werd er voor het eerst sinds 73 jaar communistische overheersing weer een mis in de kathedraal opgedragen.

Schuin tegenover de kathedraal ligt het *Leninmausoleum*. Het in constructivistische stijl gebouwde mausoleum heeft de vorm van een strakke trappiramide en is uitgevoerd in rood graniet. Bovenop de piramide ligt de tribune waarop generaties Russische leiders de militaire parades afgenomen hebben. De strak voor zich uit kijkende erewachten geven het gebeuren een gewichtig karakter. Ik voeg me in de rij en maak me op voor de historische ontmoeting. In de glazen sarcofaag ligt het lichaam opgebaard, dat verdacht veel gelijkenis vertoont met een wassen beeld uit *Madame Tussaud*.

Na het verlaten van 'de koelkast' passeer ik het graf van Stalin bij de *Kremlinmuur*. De secretaris-generaal heeft vanaf zijn dood in 1953 gebroederlijk in een glazen stulp naast de voorzitter gelegen, totdat Chroesjtsjov het in 1961 noodzakelijke achtte om hem naar de muur te degraderen. Veel Russen menen dat ook deze plaats voor hem te veel eer is, en pleiten voor een herbegravenis op een minder prominente plek. Hoe lang zal het nog mogelijk zijn om Lenin hier te bezoeken? Steeds vaker wordt benadrukt dat Lenin zelf niks moest hebben van de verheerlijking van zijn persoon en dat een begrafenis naast zijn moeder in St.-Petersburg gepaster zou zijn. Jeltsin was hier een sterk voorstander van maar de weerstand van de communisten, nog altijd een machtsfactor, maakte het hem onmogelijk het plan te realiseren.

Na het *Rode Plein* breng ik een bezoek aan het voormalige centrum van de Sovjetmacht: het *Kremlin*. Deze vesting (letterlijke vertaling van het woord *Kremlin*) was vanaf de veertiende eeuw de zetel van de tsaren en de patriarchen van de orthodoxe kerk, die samen twee handen op een buik vormden. Ondanks de verhuizing van de hoofdstad naar St.-Petersburg door Peter de Grote bleef de kroning van de tsaren op deze 'gewijde grond' plaats vinden. Dat de bolsjewieken in 1918 plaats hebben genomen op de voormalige zetel van de tsaren duidt op continuïteit tussen beide regimes, die overigens ook in wreedheid niet veel voor elkaar onder deden.

De veranderingen die de bolsjewieken in het complex hebben aangebracht wijzen op een stijlbreuk. In 1937 zijn enkele historische paleizen neergehaald om plaats te maken voor de *Militaire Academie voor Kremlinofficieren*. Het gigantische uit beton en glas opgetrokken *Congresgebouw*, aan het begin van de jaren zestig onder Chroesjtsjov gebouwd, is een grauw fantasieloos gebouw dat uit de toon valt tussen de vele kleurrijke kerken die het complex sieren. Het is met zijn zesduizend zitplaatsen gebouwd voor de massa's en doet tevens dienst als tweede Bühne voor het *Bolsjoi Theater*. Een andere toevoeging vormen de reusachtige rode sterren die aan het eind van de jaren dertig op de vijf belangrijkste torens zijn aangebracht. Ze kunnen met de wind meedraaien en zijn met schijnwerpers verlicht zodat



*Uitzicht over
Moskou: van de
torens van het
Novodevichy
Klooster
(Jonkvrouwen-
klooster) tot een
van Stalins
zeven zusters, de
wolkenkrabber
van de
Lomonosov
Universiteit.*



het Kremlin na het vallen van de duisternis vanaf de verte zichtbaar is.

Tijdens mijn wandeling door de oude stad kom ik langs het hoofdgebouw van de Russische geheime dienst, in de volksmond de 'Lubyanka' genoemd. De dienst werd hier in 1918 onder de naam *Tsjeka* gevestigd door Felix Dzerzjinski. De oprichter concentreerde zich vanaf de begintijd van de revolutie op de vervolging van socialisten-revolutionairen, anarchisten en andere van de bolsjewistische lijn afwijkende groeperingen. In de stalinistische periode werkte de dienst, sinds 1934 onder de naam *NKVD*, op volle toeren. Generaties Russen werden hier zonder proces opgesloten en na een afgedwongen bekentenis naar de Goelag gestuurd. Het drastisch toegenomen aantal gevangenen maakte het noodzakelijk dat er in 1947 een grondige uitbreiding van het gebouw plaatsvond. Na de dood van Stalin werd het aantal vervolgingen, door de inmiddels tot *KGB* omgedoopte dienst, minder massaal. Na het mislukken van de communistische coup in augustus 1991 werd onder luid gejuich van de menigte het reusachtige standbeeld van de bolsjewistische 'opperbeul' Dzerzjinsky door een hijskraan omvergehaald. Het gehavende beeld werd overgebracht naar het *Kerkhof van Gevallen Monumenten* waar de naar schatting twaalf miljoen slachtoffers van de Goelag worden herdacht.

Nog steeds is de geheime dienst gevestigd in het complex, alleen is de naam gewijzigd in *FSB*. De voormalige KGB-agent Poetin, de huidige president van

de Russische Federatie, is haar allereerste baas.

Voor 5 roebel (50 cent) koop ik een kaartje voor de metro. Als ik afdal krijg ik halverwege een soort dieptevrees. Of ik nu voor of achter me kijk, in beide gevallen zie ik niks anders dan een oneindige roltrap die in de duisternis verdwijnt. Bij het overstappen word je in verwarring gebracht door de Cyrillische opschriften van de stations. De metro van Moskou is een van de weinige zaken uit de nalatenschap van het Sovjetcommunisme die bewondering afdwingt. Het is een waarlijk ondergronds paleis voor het volk. De meest kostbare steensoorten en edelmetalen sieren de monumentale stations. Sinds de aanleg van de eerste lijn, in 1932 door Stalin, is het netwerk uitgebreid door de opeenvolgende Sovjetleiders.

De verschillende bouwstijlen weerspiegelen de artistieke en politieke klimaatwisselingen die tijdens de Sovjetheerschappij hebben plaatsgevonden. Een van de meest indrukwekkende stations is het vooroorlogse *Mayakovski Station*. Geheel in stijl met de avant-gardistische Russische dichter heeft het station een futuristische uitstraling. De met glimmend roestvrijstaal beklede bogen strekken zich uit tot aan het plafond waar ovale mozaïeken de geschiedenis van luchtvaart verbeelden.

De ringlijn is aangelegd in het begin van de jaren vijftig, toen de Stalincultus op zijn hoogtepunt was. De stations van deze lijn hebben een bombastische uitstraling. Verschillende episoden uit

de bolsjewistische geschiedenis worden op heroïsche wijze uitgebeeld.

Op aanwijzing van Chroesjtsjov zijn de vele verwijzingen naar Stalin aan het begin van de jaren zestig verwijderd. De door Brezjnev aangelegde lijnen hebben een sobere uitstraling en ontberen het revolutionaire pathos. De stations van de in de jaren tachtig aangelegde lijnen stralen daarentegen weer een nieuw elan uit en zijn veelal opgedragen aan niet-communistische Russische grootheden. Een voorbeeld is het *Mendeljev Station*. Hier verwijzen kroonluchters in de vorm van moleculen naar de uitvinder van het periodiek systeem.

Als ik vanuit het ondergrondse paleis naar boven kom, word ik weer geconfronteerd met de harde realiteit van het dagelijks bestaan: bij de uitgang van het metrostation staat een eindeloze rij armoedig geklede boerenvrouwen treurige bosjes groente te verkopen.

Een tochtje met de rondvaartboot over de Moskva is een prima manier om de stad op een ontspannen manier op je in te laten werken. Als we de bocht om zijn, schittert een immens grote gouden koepel ons tegemoet. Het blijkt het dak te zijn van de gloednieuwe en steriel ogende *Christus Verlosser Kathedraal*. Het bouwwerk is een exacte kopie van de oude kathedraal die aan het begin van de negentiende eeuw onder patronaat van tsaar Nicolaas I is gebouwd. De bedoeling van de tsaar was om de Moskovieten hun eigen Sint Pieter te schenken. De ex-seminarist en rabiate godsdiensthater Stalin was het gebouw een doorn in het oog. In 1931

gaf hij het bevel de kathedraal met de grond gelijk te maken. Op de 'heilige grond' zou het *Paleis der Sovjets* herrijzen, dat tweemaal zo groot moest worden als het Empire State Building. Mede omdat Stalins energie geheel opgeslokt werd door de zuiveringen en de Tweede Wereldoorlog kwam het plan nooit van de grond. Onder Chroesjtsjov werd de braakliggende bouwput als openluchtzwembad in gebruik genomen. Voor de Moskovieten een populaire recreatieoord, tot dat Jeltsin besloot dat de *Christus Verlosser Kathedraal* op dezelfde plek moest worden herbouwd. De Moskoviet op de boot naast mij, zegt het absurd te vinden dat er miljoenen roebels zijn uitgegeven aan het kopiëren van een oude kathedraal terwijl de meeste Russen amper in hun gewone levensonderhoud kunnen voorzien. Zijn medereizigers zeggen juist trots te zijn omdat de kathedraal de herwonnen (godsdienst)vrijheid en de herleving van het oude niet-communistische Rusland symboliseert.

De zoektocht naar het Russische verleden brengt me naar het *Jonkvrouwenklooster*. Gedurende de Sovjetperiode was dit, op de *Kremlinmuur* na, de meest prestigieuze begraafplaats van Moskou. Beroemde kunstenaars en schrijvers als Tsjechov, Gogol, Shostakovitsj, Scriabin, Mayakovski, Eisenstein,

en Kropotkin hebben hier hun laatste rustplaats gevonden. Daarnaast zijn er de vaak opzichtige graven van een groot aantal Sovjetgeneraals en politici te vinden. Het graf van de minister van Buitenlandse Zaken Molotov, de naamgever van het in 1939 gesloten pact tussen Hitler en Stalin, is prominent aanwezig.

Chroesjtsjov (in 1964 uit de gratie geraakt, en in 1971 overleden) is daarentegen op een achterafplaatsje begraven. Zijn grafzuil werd uitgevoerd in zwart-witte stenen om te benadrukken dat zijn leven goede én slechte kanten had. Om te voorkomen dat Sovjetburgers hem hier eerbetoon zouden bewijzen, werd de begraafplaats onder Breznev voor het publiek gesloten. Sinds de begraafplaats weer vrij toegankelijk is, komen de overlevenden van de Goelag die door Chroesjtsjov zijn vrijgelaten, jaarlijks bloemen op zijn graf leggen.

Een van de meest recente graven behoort aan de in 1999 gestorven Raisa Gorbatsjov, de charmante echtgenote van de man die met zijn glasnost en perestrojka de val van het communisme heeft ingeluid.

Op weg naar de luchthaven passeer ik op dertig kilometer afstand van Moskou het monument dat aangeeft waar de Duitse troepen in hun opmars naar

de hoofdstad zijn tegengehouden. De Tweede Wereldoorlog heeft een hoge tol geëist van de Russen. Er zijn schattingen dat de helft van het totaal van 60 miljoen slachtoffers in de Sovjet-Unie is gevallen. Tot op de dag van vandaag zijn de verschrikkingen van de oorlog in het collectief geheugen gegrift van de Russische bevolking. Groot was dan ook de verontwaardiging toen enige jaren geleden bleek dat het monument aan het zicht zou worden onttrokken door de aanleg van een afrit, die de nieuwe vestiging van Ikea met de snelweg moest verbinden. De meubelgigant staat symbool voor het opdringen van het westers kapitalisme. Alleen de nieuwe rijken kunnen de vruchten plukken. Ik vraag me af hoeveel tijd er nog zal verstrijken voordat ook gewone Russen het zich kunnen permitteren om hun inkopen in het nieuwe 'volkswarenhuis' te doen.



De metro van Moskou, links de hal van het Mayakovskaya Station, rechts het metrostation Plein van de Revolutie met monumentale beelden van de strijders.





**De herziening van het
totalitarismeconcept**

Paul Luykx

Stalinisme in revisie

26

Altijd al is het stalinisme onder wetenschapsbeoefenaars van allerlei slag voorwerp van stevige debatten geweest. Zo heeft men er een vorm van ontwikkelingsdictatuur in willen zien, vergelijkbaar met de politieke systemen in sommige gedekoloniseerde landen. Of men beschouwde Stalin als een rode tsaar en het stalinisme als niets anders dan een voortzetting van oude, Russische tradities in een bolsjewistisch jasje.

Het meest invloedrijke concept waarmee men er – minstens vanaf de jaren vijftig – greep op probeerde te krijgen, was echter de notie totalitarisme. Niettemin brokkelt in wetenschapsland het monopolie van dit concept de laatste decennia flink af.

Vanaf het begin van de jaren twintig viel het politieke waarnemers en daarna politicologen en weer wat later politiek-historici op, dat zich in het fascistisch Italië, het bolsjewistisch Rusland en het nationaal-socialistisch Duitsland een vorm van dictatuur ontwikkelde die volstrekt nieuwe kenmerken vertoonde. In niets leken die systemen op de antieke dictatuur, het vorstelijk absolutisme, het sultanaat of welke Aziatische despotie ook. Het ging in die drie Europese staten om het volslagen tegendeel van het model van de liberaal-democratische staat en de vrije samenleving, zoals die vanaf het midden van de negentiende eeuw vorm hadden gekregen.

Totalitarisme was het kritisch concept waarmee die moderne dictaturen werden geanalyseerd en afgewezen. Gekritiseerd werd de totalitaire staat omdat hij de ontkenning was van het democratisch pluralisme. Eén dictator, één partij, één ideologie maakten er de dienst in uit. Partij en staat waren beide centralistisch en hiërarchisch opgebouwd en vormden goed geoliede machinerieën waarmee de wil van de Leiders prompt ten uitvoer werd gelegd. Een zelfstandige samenleving bestond niet. Het economisch en sociale leven zowel als de cultuur (kunst, onderwijs, godsdienst) stonden volledig onder staatsbeheer. Ieder spoor van een *civil society* was erin uitgewist, er was sprake van een *entleerte Gesellschaft* – een term, die in de huidige discussies over de DDR wordt gehanteerd. Van dergelijke systemen valt dus geen sociale geschiedenis te schrijven, eenvoudig omdat die non-existent was. Met nadruk werden in totalitarismebenaderingen ook alle vormen van

repressie en terreur aan de kaak gesteld. Holocaust en Goelag Archipel werden bijna synoniem met totalitair systeem.

Revisionisme

In de studie van de twee 'groottotalitarismen', Derde Rijk en stalinisme, zo goed als in de nieuwe geschiedschrijving over bijvoorbeeld de DDR, heeft de benadering vanuit het totalitarismemodel inmiddels tot forse kritiek en een andere aanpak geleid. In al die gevallen deden zich de effecten gevoelen van de algemene ontwikkelingen in de geschiedwetenschap. Daarin hebben zich immers naast en tegenover een traditionele, politiek-historische benadering sinds lang alle mogelijke vormen van sociale en maatschappijgeschiedenis en de laatste decennia ook van cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis baangeboken. Zeker voor wat de eerste golf van revisionisme betreft kwam daar echter nog wat bij. Die was namelijk zo goed als

Dr. P.M. Luykx is verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit artikel is een bewerking van zijn voordracht tijdens de nascholingsdag in Leiden.

geheel in de Verenigde Staten te lokaliseren, waar vanaf de jaren zeventig geleerden als Moshe Lewin en de veel jongere Sheila Fitzpatrick stevig aan de bel trokken.

In de VS was de studie van de Sovjet-Unie tot die tijd echter volledig in handen van sovjetologen en *Kremlin-watchers*, die als gevolg van de Koude Oorlog tientallen jaren lang en zwaar door Washington gesubsidieerd het studieveld compleet beheersten. Het totalitarismemodel, dat immers op de tegenstelling van vrije en dictatoriale wereld was gebaseerd, was daarbij hun alfa en omega. Het sociaal-historisch revisionisme is ook daar een reactie op. In de continue stroom van debatten die in de vakbladen, maar ook daarbuiten, vaak hartstochtelijk werden gevoerd, mengden zich dan ook wetenschappelijke en politieke elementen tot een soms onontwaarbaar geheel.

Ook een land als de Sovjet-Unie – zo wilden de revisionisten verduidelijken – en zelfs een systeem als het stalinisme hebben een sociale en culturele geschiedenis. Ook tijdens Stalin vertoonde de samenleving beweging en dynamiek en deden zich groepsbelangen gelden waarmee de stalinistische staat rekening had te houden. Zonder dat alles is het stalinisme ondenkbaar. Tussen regiem en samenleving bestond ook hier *wisselwerking*. En met deze laatste term is het beeld van de platgewalste samenleving uit het totalitarismemodel onverenigbaar.

Culturele revolutie

Op het revisionisme als school of stroming en op allerlei methodische kwesties die ermee samenhangen, zal in dit verband niet verder worden ingegaan. Wat hier volgt is een uiteenzetting van de consequenties die de herziening met zich meebrengt voor een aantal hoofdpunten van het traditionele stalinismebeeld. Daartoe geef ik een korte uiteenzetting van tendensen en conclusies van een vijftal deels geruchtmakende studies waarmee revisionisten de laatste twintig jaar voor het voetlicht zijn getreden.

Als eerste proclamatie van de nieuwe richting wordt meestal het congres aangemerkt dat Sheila Fitzpatrick in het midden van de jaren zeventig organiseerde en waarvan zij de bijdragen kort daarna publiceerde. Het thema: de culturele revolutie in Rusland tussen 1928 en 1931.



Een stukje culturele geschiedenis: poster van N. Kagout uit de twintiger jaren.

Naast de industrialisatie en de collectivisatie van de landbouw werd hiermee voor het eerst een derde wezenlijk element geïntroduceerd dat het begin van de stalinismejaren markeerde.

Die culturele revolutie was volgens haar en de overige auteurs op heel verschillende gebieden herkenbaar. Allerlei radicale figuren en groepen die zich in de NEP-periode gedeisd hadden moesten houden, drongen zich eind jaren twintig heftig naar voren. Zo ontplooiden de Vereniging van proletarische schrijvers, de Bond van strijdbare atheïsten en het Instituut voor rode professoren klassenstrijdachtige activiteiten. Hun aller doel was het vestigen van een proletarische cultuur.

Maar ook het onderwijs moest op de helling. Overheerste tot dan toe de leninistische zienswijze dat verandering in vorming en onderwijs een proces van lange adem was, nu kon men allereerst vernemen dat binnen de kortste keren de toegang van de onderste

lagen van de bevolking tot onderwijs en scholing moest worden opengebroken.

Op al die fronten van kunst, wetenschap, godsdienst en onderwijs kwam de revolutionaire aandrang volgens de auteurs van de bundel eerder van beneden uit de samenleving dan van boven, van de kant van partij of staat. Op die manier vormde het boek al direct een stevige uitdaging aan het adres van de aanhangers van het totalitarismemodel.

Maar nog onder een tweede gezichtspunt was dat het geval. In combinatie met de effecten van industrialisatie en collectivisatie leidde de culturele revolutie tot omvangrijke processen van opwaartse sociale mobiliteit. Die is immers zonder vorming en onderwijs ondenkbaar. Vanaf deze jaren kon men dan ook overal in de Sovjet-Unie segmenten van de bevolking aantreffen die er zich maar al te goed van bewust

waren dat ze de verbetering van hun sociale positie aan de revolutie te danken hadden. Hun loyale verhouding tot het regiem laat zich begrijpen: uit erkentelijkheid voor de geboden sociale kansen steunde men het regiem in weerwil van zijn dictatoriale aard. En dat is een duidelijk voorbeeld van wisselwerking tussen samenleving en staat.

Terreur en partij

De gebruikelijke verklaringen van de stalinistische terreur cirkelden alle rond de persoon van de dictator, maar varieerden in de accenten die gelegd werden. Het zou Stalin om zijn persoonlijke machtspositie zijn gegaan, reden waarom hij iedere oppositie met wortel en tak uitroeide, stelden sommigen. Anderen legden de nadruk op het ideologisch-programmatische element. Koste wat kost moest Rusland uit zijn achterlijkheid worden opgeheven en iedere twijfel aan de industrialisatie- en collectivisatiekoers hardhandig de kop ingedrukt. En weer anderen meenden dat Stalin niet anders had gehandeld dan de tsaren, want het Russische volk was er nu eenmaal aan gewend met de knoet te worden geregeerd.

Getty's boek over *The origins of the Great Purges* stelde de achtergronden van de terreur op een heel nieuwe manier aan de orde en bood impliciet een afwijkend beeld van de bolsjewistische partij in de jaren dertig. Het grootste deel van zijn studie besteedde de schrijver aan het uiteenrafelen van twee heel verschillende ontwikkelingslijnen, de ene van de zuiveringen en de andere van de ideologische strijd tegen de Oppositie.

De regelmatige partijzuiveringen waren noodzakelijk omdat de partij vanaf het eind van de jaren twintig met een enorme toename van het ledental werd geconfronteerd, voor een flink deel bestaande uit opportunisten en politiek slecht geschoolden. Daarbij deed zich bovendien het probleem gevoelen van de eigenwijze lokale en regionale partijbazen die weinig neiging hadden zich aan Moskou's directieven te onderwerpen. Voor een deel leed de partijorganisatie zeker aan omvangrijke centrum-periferie-conflicten. Al met al echter zijn de zuiveringen tot in de tweede helft van de jaren dertig betrekkelijk zakelijk doorgevoerd.

Los daarvan bestond er vanaf 1928, het jaar van het Shakhtyproces tegen een

groep 'burgerlijke' ingenieurs, een zwaar ideologisch getoonzette campagne die onder de invloed van radikaalinski's als Ezhov en Molotov steeds verder om zich heen greep. *Springer der Punkt* is nu, dat pas vanaf 1937 de ideologische campagne ook greep kreeg op de zuiveringsproblematiek, zodat daarna ieder conflict of meningsverschil en iedere frictie voortaan in termen van klassenstrijd werd uitgevochten en de van trotskisme of fascisme aangeklaagden iedere hoop op een goede afloop werd ontnomen. Binnen de kortste keren veranderde het land toen in een wirwar van aanbrengrers, verklikkers en leugenaars.

Het gehanteerde onderscheid differentiëert en nuanceert de achtergronden van de terreur en maakt het verband tussen stalinisme en terreur op die manier een stuk losser. Dat geldt ook voor de persoon van Stalin, want pas vanaf 1937, toen de radicale vleugel aan de winnende hand was, sloot hij er zich bij aan. Daarnaast is het een belangrijke verdienste van Getty's studie dat het beeld van de goed geoliede partij en van een efficiënt werkend democratisch centralisme definitief aan diggelen viel. De omvang en intensiteit van de interne conflicten, zakelijk en ideologisch, waren zodanig dat de lezer eerder een woord als chaos invalt. De Hongaars-Franse historicus Gabor Rittersporn heeft zijn beroemd geworden studie over de bolsjewistische partij in de jaren dertig dan ook precies dat accent gegeven zodat men in vakkringen van Rittersporns chaostheorie spreekt.

Boerenverzet

Een niet minder dan schokkend nieuw beeld over de collectivisering van de landbouw rijst op uit Lynne Viola's studie van nog maar enkele jaren geleden. We wisten al wel dat deze '*vestiging van het socialisme op het platteland*' inclusief de dekoelakisering, niet zonder problemen was verlopen. Het beeld dat Viola ons voorzet, is er echter één van een complete burgeroorlog tussen regiem en boerenbevolking. Deze laatste, gehecht aan tradities en godsdienst en alleen daarom al uitgesproken anticommunistisch, peinsde er niet over de verworvenheden uit de laatste halve eeuw (opheffing van de lijfeigenschap, Stolypinhervormingen, verdeling van het grootgrondbezit) zonder slag of stoot prijs te geven.

Allerwegen kraaide de rode haan en gingen partij- en regeringsgebouwen in vlammen op, er werden duizenden moordaanslagen op partijfunctionarissen en kolchozemedewerkers gepleegd, kortom er heerste een complete boerenterreur als antwoord op de maatregelen van het regiem.

Een dergelijk omvangrijk verzet is nauwelijks in overeenstemming te brengen met het totalitarismemodel, omdat daarin juist noties als succesvolle onderwerping en gelijkschakeling overheersen. Viola's studie sluit uitstekend aan bij wat de Duitse historicus en aanvoerder van de revisionistische richting met betrekking tot het Derde Rijk, Martin Broszat, *Resistenz* heeft genoemd en in een omvangrijk wetenschappelijk project heeft bestudeerd. Hij verstaat er de vanzelfsprekend afwerende reactie onder die (een deel van) een samenleving vertoont zodra men geconfronteerd wordt met ingrepen van bovenaf die strijdig zijn met het zelfverstaan of met enig economisch of sociaal belang van de betrokken groep. Maar ook de wisselwerkingsnotie is in dit geval van toepassing. Want toen Moskou in 1935 een nieuw statuut over de agrarische verhoudingen uitvaardigde, bleek dat het regiem flink wat concessies had moeten doen in de vorm van boerenrecht op individueel grondbezit en vee. Meer dan een Pyrrusoverwinning was het daarom niet te noemen.

Loyale mentaliteiten

Op een plek in de onherbergzame Oeral waar ijzererts gevonden werd, verrees in de *middle of nowhere* en binnen het tijdsbestek van een decennium een fabrieksstad van enkele honderdduizenden inwoners, Magnitogorsk, *Magnetic Mountain*, en dat is ook de titel van het prachtige boek dat Stephen Kotkin wijdde aan dit experiment, dat één van de paradepaardjes van de Sovjet-Unie moest worden.

Zeker op het vlak van de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis is dit boek de grootste uitdaging van het totalitarismemodel tot nu toe. Kotkins stelling: de bevolking van Magnitogorsk was ervan overtuigd de voorhoede van een nieuwe, socialistische beschaving te zijn. De ondertitel van het boek luidt daarom ook *Stalinism as a civilization*. Men had het gevoel in de opbouw van een moderne industriële wereld de fakkel van de Verenigde Staten te hebben overgenomen en de *American dream*

zelfs te zullen gaan overtreffen omdat in Magnitogorsk immers de klassenstrijd en de Russische achterlijkheid definitief werden overwonnen. Het optimistisch en progressief karakter van de collectieve mentaliteit die de dragende factor in het experiment was, brengt de schrijver er uiteindelijk toe voor het stalinisme een plaats in te ruimen in de Europese traditie van utopisme en Verlichtingsdenken. Daarmee is het gebruik van de term beschaving dan ook gerechtvaardigd.

Hoezeer een dergelijke voorstelling van zaken strijdt met de in alle opzichten afwijzende en veroordelende visie in het totalitarismedenken behoeft geen betoog. Daarin overheersen immers noties als repressie en onvrijheid, terwijl het volgens Kotkin in Magnitogorsk en in het stalinisme óók ging om 'een bewogen en bewegende sociale geschiedenis'.

In weerwil van de bewondering die Kotkins erudiete studie allerwegen opriep, zijn er toch ook een paar zwakke kanten in zijn opvatting aan te wijzen. Zo was het geval Magnitogorsk eerder uitzondering dan regel. Het experiment werd in talloze opzichten door de partijtop gekoesterd en voortgetrokken. En wat de nieuwe bevolking betreft: die werd deels uit de Komso-mol en andere communistische organisaties gerekruteerd, en bestond voor een ander deel uit mensen, wier carrière was vastgelopen en die in de Oeral nieuwe kansen vermoedden. Generaliseerbaar voor de hele Sovjet-Unie zijn de conclusies van Kotkin dus zeker niet.

Veel aandacht heeft ook een tweede mentaliteitshistorische studie getrokken, de uitgave, eerst in het Duits, daarna ook in het Engels, van het dagboek van Stepan Podlubnyi. Stepan was afkomstig uit een milieu van welgestelde boeren, zijn vader werd 'gedekoelakiseerd' en voor een aantal jaren verbannen. Stepan zelf vertrok naar Moskou, kwam in de fabriek te werken, volgde allerlei cursussen en werd ten slotte zelfs toegelaten tot een hogere, medische opleiding. Een typisch voorbeeld dus van de hierboven al aangeduide opwaartse sociale mobiliteit. De tekst van het dagboek laat zien hoe zo'n jongeman zich volledig met de communistische en stalinistische doelen ging identificeren. Voor Stepan bestond er geen privéfeer, ook het persoonlijke was politiek. En in die éne alomvatten-

de politieke wereld stonden twee partijen tegenover elkaar. De communistische die de toekomst had en waarin Stepan heilig geloofde, en de achterlijk-Russische die hij verachtte en waarvan hij de ondergang verhoopte.

Langs lijnen van een dergelijk manicheïsch wereldbeeld kan Jochen Hellbeck, die het dagboek ontdekte en uitgaf, bij voorbeeld de verhouding van vader en zoon Podlubnyi interpreteren. Hier is geen sprake van een psychologisch te duiden vader-zoon conflict, maar in de ogen van de zoon stonden slechts een *good* en een *bad guy* tegenover elkaar als vertegenwoordigers van het nieuwe en het oude Rusland.

Besluit

In de wereld van de vaklui en daarbuiten riep het optreden van de revisionisten vooral in het begin soms heftig verzet op. Wie zich in die polemieken wil verdiepen kan er onder andere de jaargangen van de *Russian Review* op naslaan. Allengs zijn de tegenstellingen echter een stuk minder geworden en is veel van wat ooit schokkend nieuw leek in de wetenschap over het twintigste-eeuwse Rusland opgenomen. Het minste wat men moet vaststellen is wel, dat het revisionisme de eenzijdigheid van de politicologische en politiek-historische concentratie op staat en partij heeft overwonnen en heeft gedemonstreerd hoe ook de Sovjet-Unie ten tijde van Stalin vele sociaal- en cultuurhistorisch bepaalde gezichten vertoonde.

Dit betekent nog helemaal niet dat het totalitarismeconcept voor eens en voor al in de prullenmand zou moeten verdwijnen. Wel dient het belang ervan te worden beperkt. Misschien heeft de Britse politiek-filosoof Simon Tormey de kwestie het scherpst als volgt geformuleerd (in *Making Sense of Tyranny. Interpretations of Totalitarianism*, Manchester en New York 1995). Tormey maakt een onderscheid tussen een zwak en een sterk totalitarismeconcept. Het laatste is te pretentius, zo luidt zijn argumentatie, want het doet alsof de hele sovjet-werkelijkheid eronder te vangen zou zijn, alsof het de partij- en staatstop, vooral in Stalins tijd, metterdaad gelukt zou zijn de zaken naar haar hand te zetten. Dat is niet het geval geweest en met name tegen die voorstelling van zaken was het revisionistisch verzet, zeker aanvankelijk, gericht. Maar een zwak totalita-

Over ontstaan en ontwikkeling van het totalitarismedebat:

Wolfgang Wippermann, *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997).

Paul Luykx, 'Een concept ondermijnd. Nieuwe literatuur over totalitarisme', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 110 (1997) 500-529.

Over het revisionisme:

Manfred Hildermeier, 'Interpretationen des Stalinismus', in: *Historische Zeitschrift* Band 264 (1997) 655-674.

Manfred Hildermeier, 'Revision der Revision? Herrschaft, Anpassung und Glaube im Stalinismus', in: idem (ed.), *Stalinismus vor dem Zweiten Weltkrieg* (München 1998) 17-33.

Stefan Plaggenborg, 'Die wichtigsten Herangehensweisen an den Stalinismus in der westlichen Forschung', in: idem (ed.), *Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte* (Berlijn 1998) 13-33.

In het artikel zijn de volgende boeken met name genoemd:

Sheila Fitzpatrick (ed.), *Cultural Revolution in Russia, 1928-1931* (Bloomington en Londen 1978).

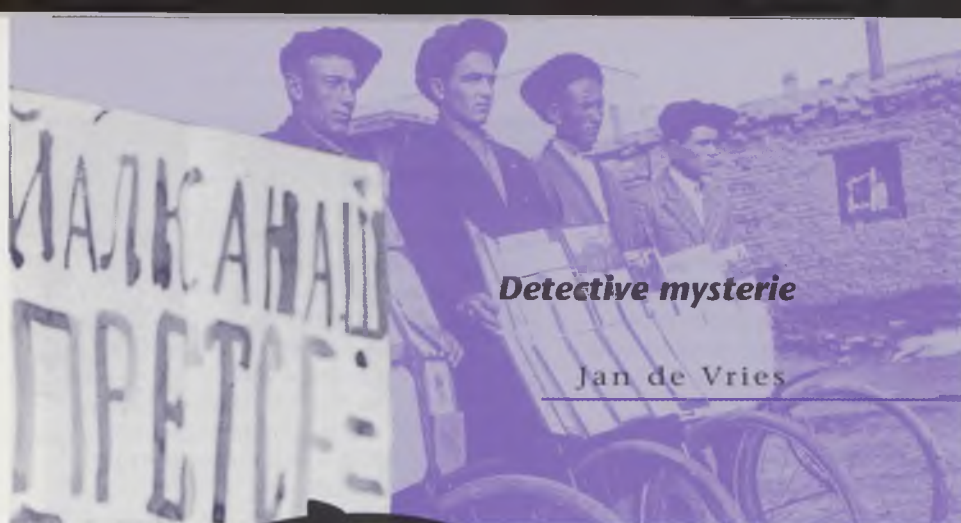
J. Arch Getty, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party reconsidered, 1933-1938* (Cambridge enz. 1985).

Lynne Viola, *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance* (New York en Oxford 1996).

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1995).

Jochen Hellbeck (ed.), *Tagebuch aus Moskau 1931-1939* (München 1996).

rismeconcept, dat zich beperkt tot de doelstellingen, intenties en strevingen van de politieke elites – met alle desastreuze gevolgen vandien – is heel wel te verdedigen en op dat beperkte niveau nog steeds als een heel geschikt onderzoeksinstrument te beschouwen.



Detective mysterie

Jan de Vries

De dood van mevrouw Vorvan

In de klas heerst een koortsachtige sfeer. Er wordt druk overlegd en hardop gedacht. Het bronnenmateriaal vliegt tussen de groepsleden over de tafels heen en weer. Geen leerling houdt zich afzijdig. Op gezette tijden wordt de docent bij een groepje leerlingen geroepen of wordt extra materiaal bestudeerd. Wie wat langer kijkt, merkt dat alle activiteiten binnen een duidelijke structuur passen. Regelmatig legt de docent het groepswerk stil en vraagt de leerlingen hoe ver ze zijn. Dat kost moeite, want de leerlingen willen verder werken. En als de bel voor de pauze gaat, moet de leraar de leerlingen bijna dwingen om het lokaal te verlaten.

30

Een utopie? Nee, zoete werkelijkheid bij de werkvorm 'detective-mysterie' waarin leerlingen op een schijnbaar spontane manier actief denken vanuit de inhoud, concepten en benaderingswijzen van het vak geschiedenis.

De historicus als detective

De historicus wordt vaak vergeleken met een detective. Beiden doen onderzoek naar de toedracht van een gebeurtenis. Sporen worden onderzocht en getuigenverklaringen op hun waarheidsgehalte getoetst. Ten slotte mondt het onderzoek uit in een presentatie waarin, à la een slotscène van Agatha Christie, met overtuigingskracht het bewijsmateriaal en de conclusie worden gepresenteerd.

In de les laten we leerlingen regelmatig voor detective spelen: bronnen worden beoordeeld op hun standplaatsgebondenheid, betrouwbaarheid en representativiteit. Maar voor de leerling en de leraar blijft vaak de redeneertrant en werkwijze van de leerlingen onduide-

lijk. En niet iedere leerling is een ijdele Hercule Poirot, die – glimmend van trots – vertelt welke briljante ingeving hem leidde tot de oplossing.

Met het lesmateriaal op de volgende bladzijden onderzoeken leerlingen een sterfgeval in de tijd van de collectiviseringscampagnes van Stalin. Door het speurwerk af en toe stil te leggen maakt de docent de leerlingen bewust van hun denkwerk.

Het 'Detective-mysterie' is zo opgezet dat leerlingen hun denk- en leerstrategieën zichtbaar moeten maken. Dit actieve denken wordt versterkt, doordat leerlingen in groepjes van twee of drie de opdracht uitvoeren. Zij moeten aan elkaar uitleggen wie verantwoordelijk is voor de dood van een Russische vrouw en waarom. Als de leerlingen niet in groepjes werken, moet de bijgevoegde leerlinginstructie aangepast worden.

In een blokuur kan optimaal gebruik worden gemaakt van de verschillende

mogelijkheden van het materiaal. De uitvoering in één lesuur van vijftig minuten is ook goed mogelijk, maar efficiency is dan een vereiste. Het zichtbaar maken van het denkproces komt dan minder goed uit de verf. Het lesmateriaal verdelen over twee verspreide lesuren levert nog minder rendement op.

Het lesmateriaal is gebaseerd op ware gebeurtenissen, zoals beschreven door Victor Kravchenko in zijn boek *Ik verkoos de vrijheid. Het persoonlijke en politieke leven van een Sovjet functionaris* (N.V. Roman-Boek- en Kunsthandel H. Nelissen, 1948, 2^e druk, 89-96). Victor Kravchenko was een partijfunctionaris, die in de jaren '20 en '30 economische inspectiebezoeken aflegde. Hij bezocht fabrieken en landbouwbedrijven en bracht verslag uit aan de partijleiding. Zijn geweten speelde hem parten bij het zien van de Sovjet-terreur onder Stalin. Hij vluchtte in 1946 naar het westen en publiceerde zijn ervarin-

Jan de Vries is lerarenopleider en vakdidacticus geschiedenis en staatsinrichting aan het Instituut voor Leraar en School (ILS) van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Tijdens de nascholing over het examenonderwerp Sovjet-Unie hield hij een workshop over dit lesproject.

Het detective-mysterie is één van de vele leerlingactiviteiten die worden ontwikkeld en uitgevoerd op middelbare scholen in het project 'Actief Historisch Denken'. Voor meer informatie:

j.devries@ils.kun.nl

Op dit adres is een vmbo-versie van het lesmateriaal aan te vragen.

gen in verschillende boeken. *Ik verkoos de vrijheid* was een regelrechte bestseller in het westen, maar bij het uitbreken van de Koude Oorlog gingen de politici een harde confrontatie met de Sovjet-Unie uit de weg. Uiteindelijk pleegde Kravchenko, na nog meer ideologische teleurstellingen, in 1968 in New York zelfmoord.

Het lesmateriaal

Het lesmateriaal bestaat uit leerlingmateriaal dat alle leerlingen krijgen en uit inkijsmateriaal dat op een aparte plaats (bij voorkeur het bureau van de docent) in het lokaal ter inzage ligt. Het leerlingmateriaal bestaat uit:

- Dertig maal (of zoveel als er leerlingen zijn) het a-kaartje met de leerling-instructie;

- Tekststrookjes; deze moet u kopiëren, losknippen tot 24 losse strookjes en in een envelop doen. Elk groepje van drie leerlingen krijgt, na het door nemen van de leerlinginstructie, één envelop.

- Tien (of zoveel als er groepjes van drie zijn) rode, gele en blauwe strookjes/buttons, o.i.d.

Het inkijsmateriaal omvat kopieën van respectievelijk de begrippenlijst, het schema bestuursstelsel Sovjet-Unie en de tekststrookjes met bronvermelding.

De vorm, inhoud en omvang van het lesmateriaal is geschreven voor 4 vwo en hoger. Het materiaal is eenvoudig aan te passen voor vmbo of havo. Geef deze leerlingen direct de tekststrookjes met de bronvermelding. Deze vervallen dan als onderdeel van het inkijsmateriaal. Met de bronvermelding verloopt het ordenen van de informatie sneller. Een andere mogelijkheid is om het aantal tekststrookjes te verminderen. Voor het vmbo zijn twaalf tot vijftien strookjes voldoende. De strookjes 6, 14, 15, 16, 18, 21 en 22 komen het eerst voor schrapen in aanmerking.

De werkvorm is te gebruiken als motiverende instap aan het begin van een lessenserie. Het is ook een goede invulling van de contacttijd als leerlingen met het boek de collectivisering van het eerste vijfjarenplan hebben bestudeerd.

Oriënteren en beschrijven

Zorg dat het materiaal is gekopieerd en klaar ligt. Eventueel kunnen de tafels in groepjes van drie ook vooraf klaar gezet worden. De leerlingen moeten dicht naast elkaar zitten, zodat iedereen de tekststrookjes kan lezen en verschuiven. In deze opdracht hoeft niet geschreven te worden, een schrijfafstand tussen leerlingen is niet nodig.

Lees gezamenlijk met de klas de leerlinginstructie. Vraag na of alle leerlingen de doodsomstandigheden van mevrouw Vorvan begrijpen:

Wie vertelt dit verhaal?; *Antwoord: Familie Stupenko.*

Wat is mevrouw Vorvan van de verteller?; *Antwoord: dorpsgenoot.*

Aan wie wordt het verhaal verteld?;

Antwoord: Victor Kravchenko.

Wie is de 'zij' in het verhaal?; *Antwoord: de buurvrouw van de Stupenko's.*

Wijs de leerlingen op het begrip 'verantwoordelijkheid' (Is verantwoordelijkheid hetzelfde als 'schuld'?).

Benadruk tenslotte de taakverdeling binnen de groepjes. Er zijn drie kleuren, rood, blauw en geel, voor ieder leerling één. Iedere kleur heeft een eigen taak! De regisseur/regisseuse speelt niet de baas, maar zorgt voor een goed verloop. De leerlingen die een vraag stellen of gebruik maken van het inkijsmateriaal moeten de kleur, die daarbij hoort, zichtbaar tonen. Ze mogen alleen iets vragen of inkijken als de andere groepsleden daarvan op de hoogte zijn. Het materiaal mag niet meegenomen worden naar het eigen groepje.



Een groepje is klaar als zij aan de hand van de tekststrookjes mondeling kan beargumenteren wie er verantwoordelijk is voor de dood van vrouw Vorvan. Afhankelijk van de snelheid besluit de docent of hij hen op andere gedachten wilt brengen.

Met dit klassikale begin hebben de leerlingen zich georiënteerd op een historische gebeurtenis. Na het openen van de enveloppen vullen de leerlingen deze verkenning aan tot een algemene beschrijving.

Bij het bekijken van de tekststrookjes blijkt meteen dat leerlingen verschillende lees- en denkstrategieën volgen. Sommige groepjes leggen alle strookjes meteen open op tafel in een bepaalde volgorde. Andere groepjes lezen eerst één voor één elk strookje om ze dan op nummervolgorde te leggen, daarna gaan ze pas ordenen. In weer andere groepjes zal één leerling de strookjes voorlezen en daar commentaar opleveren. Zo zijn er nog meer mogelijkheden.

Na ongeveer zeven minuten zijn de leerlingen volop aan het ordenen, rubriceren en classificeren van de tekststrookjes. Het is dan tijd om een eerste klassikale bespreking te houden. Om de werklust en het enthousiasme van de leerlingen niet weg te nemen, kan de inhoud van de tussenbesprekingen ook bewaard worden voor de grote eindevaluatie. Het leerrendement is dan wel lager, maar weegt soms op tegen de dalende motivatie van leerlingen.

De docent vraagt aan de leerlingen van een clubje speurders in hoeveel groepen (en later ook subgroepen) zij de kaartjes hebben gelegd. Dat zal variëren tussen één grote groep en zes groepjes. Sommige leerlingen zullen de kaartjes hebben gesorteerd op naam: Stupenko, Vorvan, Vasja, Tsvetkov, Stalin. Een tweede groepje zal de chronologie rondom de doodsomstandigheden als basis hebben gekozen voor het sorteren van de kaartjes (2, 20, 5, 10, 22, 1). Andere indelingen die voorkomen zijn op basis van tegenstellingen (de kaartjes 5-6; 4-8-9-12-14; 15-23 en 13-17 of aan de hand van een kernwoord: collectivisering, winter, koe-lakken, eten, enzovoort.

In eerste instantie zullen de leerlingen vreemd opkijken van zoveel verschillen tussen de groepjes. Als dan bij doorvragen blijkt dat leerlingengroepjes vanuit een verschillende vraag/hypothese/strategie gestart zijn, wordt de verwondering wat weggenomen.

De docent kan de leerlingen erop wijzen dat iedereen bewust of onbewust op een bepaalde manier werkt/denkt en dat daar een andere beschrijving van hetzelfde voorval uit voort vloeit. Wat voor individuele leerlingen of bepaalde groepjes een vanzelfsprekende weg is, blijkt helemaal niet zo vanzelfsprekend te zijn. Niet alle leerlingen zullen automatisch zijn uitgegaan van zelfmoord van mevrouw Vorvan en zijn op zoek naar een moordenaar. Leerlingen worden met deze bespreking bewust van hun eigen denkproces. Dit effect wordt vergroot als de docent hen attendeert op het abstracte niveau van de feitelijk uitgevoerde denkstappen en handelingen: 'Jullie hebben een vraagstelling/hypothese opgesteld, vervolgens gerubriceerd en geordend. Wat zou nu de volgende stap kunnen zijn?' *Mogelijke antwoorden: op betrouwbaarheid, standplaatsgebondenheid en representativiteit toetsen.*

De docent kan de eerste tussenbespreking besluiten met waardering uit te spreken voor de verschillende strategieën: *'De door jullie gekozen manier is prima, maar denk eens na over de werkwijze van de andere groepjes'.*

Beschrijven en analyseren

Voordat de leerlingen verder gaan met het onderzoek, is het goed als de docent nogmaals de taakverdeling binnen de groepjes benadrukt. Leerling rood

moet zorgen dat iedereen meedoet en als je een vraag stelt (leerling geel) of materiaal haalt (leerling blauw), moet ieder groepslid dat weten.

Snelle groepjes zullen na acht à tien minuten voor het eerst van het inkijsmateriaal gebruik maken. Van belang is het dat de docent vraagt aan de achterblijvers in het groepje: 'Wat gaat leerling blauw hier inkijken?' Als de leerlingen het niet weten, dan wordt leerling blauw teruggestuurd. Zo worden leerlingen gedwongen om met elkaar te overleggen en elkaar te informeren. Dit wordt versterkt door de regel dat het inkijsmateriaal niet naar het eigen groepje meegenomen mag worden.

In deze fase van het onderzoek beseffen leerlingen dat een geïsoleerde uitspraak of gebeurtenis weinig waarde heeft. In de eerste plaats is van belang wat de *relatie* tussen de verschillende strookjes is. Leerlingen gaan op zoek naar oorzaak/gevolg-verbindingen, aspecten van continuïteit/verandering en onderlinge hiërarchie. Daarnaast willen ze weten *wie* een uitspraak heeft gedaan. Daarmee zijn ze op zoek naar standplaatsgebondenheid en het onderscheiden van feiten en meningen. De leerlingen hebben het beschrijvende en rubricerende stadium verlaten en voegen daar een analyserende dimensie aan toe.

De docent kan de leerlingen hierop attent maken door in een tweede tussenbespreking te vragen waarom ze van het inkijsmateriaal gebruik maken. Daarbij kan hij vragen of de nieuwe informatie een bijstelling van de oorspronkelijke indeling heeft opgeleverd. Een andere mogelijkheid is om leerlingen te wijzen op de voorkennis die zij al hebben. Wat weten de leerlingen nog over de collectivisering uit het schoolboek? In andere woorden: kunnen zij de generalisaties in het handboekoverzicht combineren met de specifieke, individuele gebeurtenissen rond de dood van mevrouw Vorvan? Deze aanpak waardeert niet alleen de leerlingen die het boek hebben bestudeerd, maar maakt ook duidelijk dat de 'waarheid' van het schoolboek of die van een primaire bron een betrekkelijke is.

Leerlingen blijken onbewust op een actieve wijze twee historische denkstappen te gebruiken: het plaatsen van feiten en gebeurtenissen in een context

(tijd, verhaal) en het ter discussie stellen van de betrouwbaarheid van de uitspraken en voorvallen. Dit opgeteld bij de denkactiviteiten aan het begin van de werkvorm, het opstellen van een hypothese en het ordenen van informatie, leidt tot de conclusie dat 'actief historisch denken' voor leerlingen geen illusie is.

Na de tweede tussenbespreking, of na zo'n 20-25 minuten groepswork, worden de tegenstellingen tussen de leerlingengroepjes scherper. Eén of twee groepjes vinden dat ze de oplossing hebben. De meeste groepjes maken druk gebruik van de bronnenverantwoording en discussiëren nog volop. Ten slotte zullen één à drie groepjes afhaakneigingen vertonen of problemen hebben met de samenwerking. Aan de groepjes die nog actief bezig zijn, hoeft de docent geen extra aandacht te besteden. De 'snelle' leerlingen zijn op een eenvoudige wijze weer aan het werk te zetten. Ze zullen waarschijnlijk als verantwoordelijke voor de dood van de vrouw Stalin, de partij, de GPU, of de dorpsgenoten aanwijzen.

De docent laat hen het detective-onderzoek vervolgen met de opmerking: *"Was het Vorvan dan zelf niet, want als hij wel met de collectivisering had meegedaan, wat was er dan gebeurd?"*

Of: *"Nee hoor, mevrouw Vorvan had vast geen zelfmoord gepleegd als de oogst beter was geweest. Volgens mij is de slechte oogst verantwoordelijk voor de dood."*

De groepjes die door samenwerkingsproblemen het bijltje erbij neer dreigen te gooien, zijn het lastigst aan te pakken. De docent zal snel en direct moeten optreden en kan daarbij gebruik maken van de leerling die de registersrol heeft. Als de samenstelling van het groepje onoplosbare problemen oplevert in de vorm van botsende karakters of te uiteenlopende leerstrategieën, dan moet niet gearzeld worden om de groep te splitsen of op te heffen. Uiteraard moet in een evaluatie de omgang met elkaar besproken worden en alternatieven ter sprake komen om bij een volgende keer dit probleem het hoofd te kunnen bieden.

Een tweede categorie van groepjes die minder werklust laat zien, zijn de groepjes die inhoudelijk de weg kwijt zijn. De docent kan hen met extra informatie, het aanduiden van een

mogelijke eindoplossing of met een andere onderzoeksaanpak weer op weg helpen. Het effect hiervan zal groter zijn als de leerlingen, met sturing van de docent, zelf een oplossing verwoorden.

Afhankelijk van de voortgang in de groepjes kunnen nog één of meer klas-sikale besprekingen worden ingelast. Leerlingen vinden dit meestal niet zo leuk, want ze willen 'de moord oplossen'. Als echter blijkt dat zo'n evaluatie hen weer op een bepaald spoor zet, dan stijgt de waardering voor een tussenbespreking.

Verklaren en betekenis geven

Voor de eindevaluatie moeten minimaal vijftien minuten ingeruimd worden. De lengte is mede afhankelijk van het aantal tussenbesprekingen. Afgezien van een bespreking van de historische kennis en benaderingswijzen, zullen ook de werkwijze in groepjes en de daarbij horende sociale processen een plaats moeten krijgen. Als er geen tussenbesprekingen zijn ingelast, geeft de docent aan het begin van de eindbespreking aan wat precies de bedoeling is en welke onderdelen de evaluatie kent.

Begin met een concrete motiverende vraag, bijvoorbeeld: *'Heeft mevrouw Vorvan nu zelfmoord gepleegd of is zij vermoord?'*

Aan de groepjes wordt vervolgens gevraagd hun onderzoeksresultaat te geven en te verklaren.

Het is nog nooit voorgekomen dat alle groepjes met dezelfde uitleg dezelfde verantwoordelijke aanwijken. Laat de groepjes eerst één voor één het resultaat en de argumentatie geven.

De docent kan daarna de leerlingen met elkaar laten discussiëren:

"Dit groepje zei dat de partij verantwoordelijk was, dat groepje wees Stalin aan en het groepje hier vond dat het Regionaal Comité van de partij in aanmerking komt. Wat zijn nu de overeenkomsten hierbij?"

De discussie zal uitmonden in de verschillende interpretaties die de leerlingen hebben gegeven aan de term 'verantwoordelijk'. Leerlingen geven daarmee betekenis aan hun eigen verklaringen en argumentatie. In hogere klassen zal dit vaak leiden tot een normen- en waardendiscussie over individuele verantwoordelijkheid.

'Waarom deden de dorpsgenoten niets (kaartje 5), terwijl iedereen Vorvan graag mocht (kaartje 6)?'

'Is de GPU verantwoordelijk, omdat ze een besluit uitvoerden of diegenen die het besluit namen?'

Het vak geschiedenis leent zich, door de veilig-afstandelijke historische onderwerpen uitstekend voor een discussie over deze morele dilemma's, die van alle tijden zijn.

Datzelfde zal gebeuren bij het toetsen van de tekststrookjes op betrouwbaarheid en representativiteit. Uiteindelijk blijkt dat verschillende antwoorden mogelijk zijn, afhankelijk van de argumentatie van de leerlingen. In zo'n uitkomst zijn de meeste leerlingen niet getraind. Zij zijn gewend aan eenduidige antwoorden. De leraar kan hierop inspelen door tijdens het groepswork één groepje van leerlingen zachtjes te sturen in de richting van de oplossing dat verschillende mensen verantwoordelijk kunnen zijn. Het effect is groter als leerlingen elkaar overtuigen van een bepaalde uitkomst, dan als het woord van de leraar weer de doorslag geeft.

De evaluatie van het eindresultaat (product) en de weg die daar naar leidde (proces) krijgen een extra dimensie als leerlingen uitgenodigd worden na te denken over de betekenis van de gehele les. Zijn zij in staat aan te geven welke kennis en vaardigheden nodig zijn bij een uitspraak als: "Osama bin Laden is verantwoordelijk voor de aanslag op het World Trade Center."?

De betekenis van de les komt dan in een ander daglicht te staan. Stellen leerlingen dan ook dezelfde 'logische' vragen als bij het onderzoek naar de dood van vrouw Vorvan?

- Welke aanslag; die van 11-9-2001 of die van 26-2-1993 (historische context)?
- Wie zegt dit; wie zou dit gezegd kunnen hebben, wie zeker niet (standplaatsgebondenheid)?
- Wanneer werd dit gezegd (oorzaak-gevolg, continuïteit-verandering)?
- Welke informatie is nog meer nodig om hier oordeel over te geven (feit-mening, uniek-generiek)?
- Wat verstaan we onder 'verantwoordelijk'?

De kennis en vaardigheden voorbij

Het blijkt dat leerlingen die meer inhoudelijke kennis hebben (hun huiswerk beter hebben gemaakt!) sneller tot conclusies komen dan andere leerlingen. Hierbij gaat het om het gebruiken en toepassen van kennis met behulp van de historische benaderings-

wijzen (standplaatsgebondenheid, feit, mening, oorzaak, gevolg, uniek, generiek). Kennis en vaardigheden zijn zo waardevolle instrumenten in het denkproces van leerlingen. De eeuwige discussie tussen kennis en vaardigheden vindt hier een mogelijke oplossing. Tegelijkertijd geeft deze werkvorm een ander aspect van historisch besef weer een plaats: de historische attitude/houding.

In het detective-mysterie ontdekken leerlingen dat vanzelfsprekende gebeurtenissen of uitspraken helemaal niet zo vanzelfsprekend zijn. Feiten en verklaringen blijken afhankelijk te zijn van talloze factoren en het is goed om ook bij hedendaagse gebeurtenissen en processen die aspecten te onderzoeken.

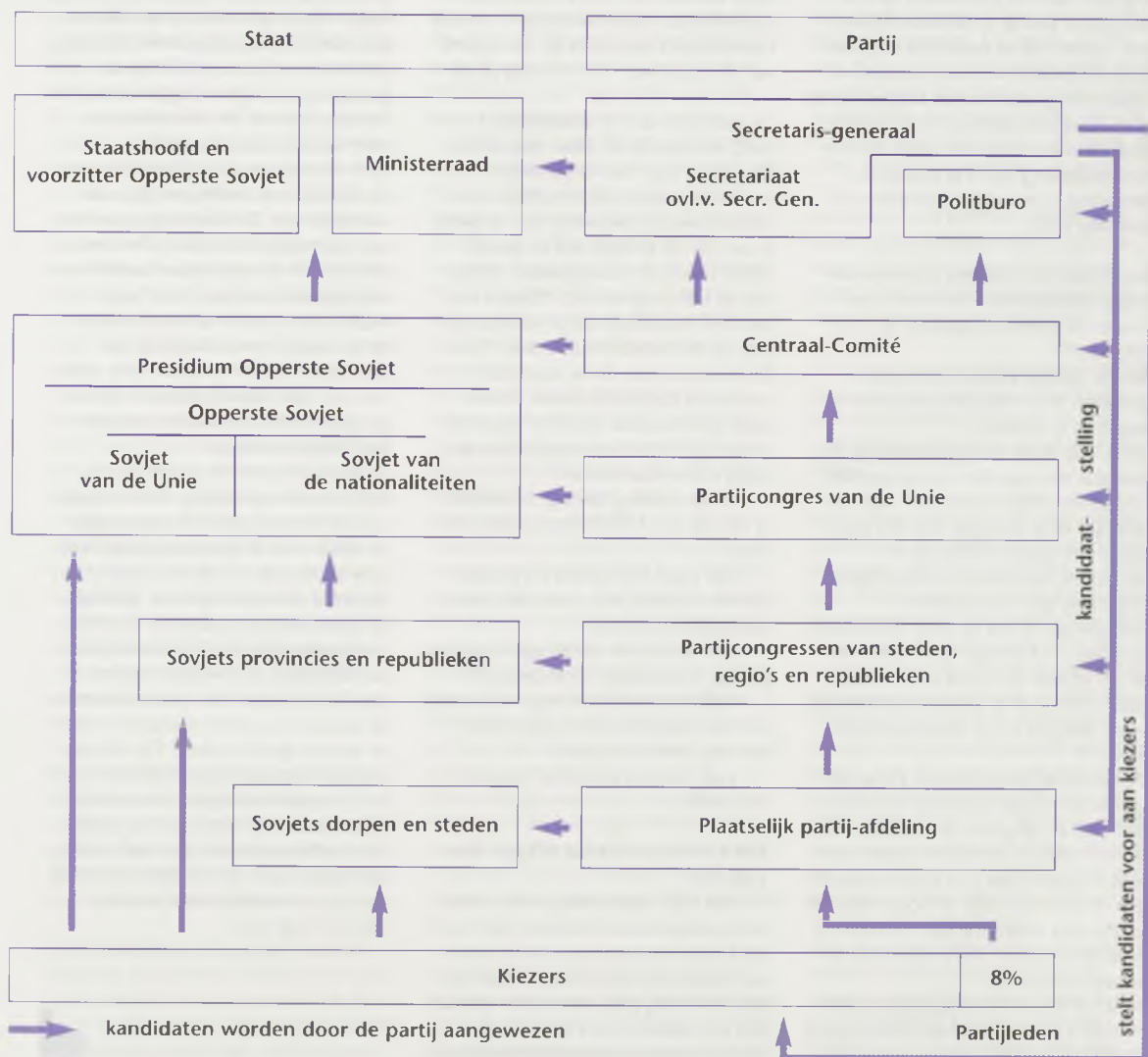
Een juist gebruik van kennis en vaardigheden vanuit een historische attitude leidt niet tot één zaligmakend resultaat. Aan het detective-mysterie ligt ten grondslag dat foutieve antwoorden niet bestaan, wel dat het ene antwoord beter kan zijn dan een ander.

Zo'n visie op het vak zal voor een aantal docenten en leerlingen niet aanvaardbaar zijn. De aanhangers van een puur-narrativistische kijk op het vak zullen zich niet aangesproken voelen door één bepaalde verklaring als 'beter' te kwalificeren. Aan de andere kant van de lijn wordt een activiteit als het detective-mysterie verfoeid door diegenen met een puur-finalistische kijk op de geschiedenis en waarde hechten aan 'objectieve feiten'.

Dit betekent dat niet iedere docent zich in onderwijskundig, didactisch en vaktheoretisch opzicht aangetrokken zal voelen tot de beoogde doelen van deze werkvorm. En de rol van de docent is essentieel bij deze activiteit. Hij heeft achtergrondkennis van het onderwerp, inzicht in de benodigde vaardigheden en overzicht over de sociale processen. De leraar zal sommige groepjes op een dwaalspoor zetten en andere gericht sturen. Dit allemaal om het leren, het 'actief historisch denken', van de leerlingen te bevorderen. Als de leraar zijn functie in het studiehuis karikaturaal heeft zien verworden tot boekhouder en 'afvinker', dan is hij met deze werkvorm weer volledig 'back in business'.

Collectivisering	Onteigenen van particulier eigendom en dat onderbrengen in gezamenlijke of staatsbedrijven
GPU	Geheime politie, de staatsveiligheidsdienst. Opgericht in 1917 en veranderde voortdurend van naam: Tsjeka, OGPOe, NKVD, MGB en KGB.
Koelakken	Rijke boeren. Na 1928 ook: de kleine zelfstandige boeren die weigerden hun land op te geven.
Kolchoz	Collectief (gezaamenlijk) landbouwbedrijf (boerderij), waarvan boeren samen de eigenaar zijn.
OGPOe	Geheime politie, de staatsveiligheidsdienst. Opgericht in 1917 en veranderde voortdurend van naam: Tsjeka, GPU, NKVD, MGB en KGB.
Sovjet	'Raad'; in de betekenis van bestuur (gemeenteraad). In de Sovjet Unie: bestuur op elk niveau (Sovjet Unie, republieken, regio, stad, dorp, buurt, fabriek, enz.)

Bestuurschema Sovjet Unie



Wie is verantwoordelijk voor de dood van mevrouw Vorvan?

Leerlinginstructie

Vooraf

Maak de envelop nog niet open!

Het is 1932. Jullie zijn Russische politie-agenten en hebben de opdracht om de onverwachte dood van een Russische vrouw te onderzoeken. Lees eerst de doodsomstandigheden goed en daarna de instructie bij de opdracht.

De dood van vrouw Vorvan

Oekraïne, 1932.

In op dracht van het Centraal Comité van de Communistische Partij inspecteert Victor Kravchenko de graanoogst in het dorpje Podgodnoye. Hij logeert bij de familie Stupenko die hem het volgende vertelt: *"'s Morgens ging een van de burens naar de arme vrouw Vorvan kijken, maar kon haar nergens vinden. Zij riep haar naam, maar kreeg geen antwoord. Toen ging zij naar de lege schuur en zag daar zo iets verschrikkelijks, dat zij begon te kriesen als een krankzinnige en vele boeren kwamen aansnellen – ook ik. De vrouw hing aan een touw, dat om een balk was geknoopt; ze was dood. Ik zal het schouwspel nooit vergeten, al word ik honderd jaar. Dit alles is slechts een maand geleden gebeurd."*

Kravchenko, uit: *Ik verkoos de vrijheid. Het persoonlijke en politieke leven van een Sovjet functionaris.*

(N.V. Roman- Boek- en Kunsthandel H. Nelissen, 1948, 2^e druk. p. 95.)

Opdrachtinstructie

Wie is volgens jullie verantwoordelijk voor de dood van vrouw Vorvan? Belangrijk daarbij is dat jullie **beargumenteren** wie de dood op zijn/haar geweten heeft.

In de envelop zitten verschillende stukjes tekst die jullie de argumenten kunnen geven om de schuldige te achterhalen.

De nummering van de stukjes tekst is **NIET** de goede volgorde. De tekststrookjes zijn alleen genummerd om een bespreking van jullie argumentatie goed te laten verlopen.

De rolverdeling binnen elk groepje is als volgt:

Rood: Regie

Taak: jij zorgt dat iedereen binnen het groepje aan bod komt. Let er ook op of de andere leden van het groepje zich aan de taken houden.

Geel: Helpdesk

Taak: alleen jij mag vragen aan de docent stellen. Het mag alleen een vraag zijn die bekend is bij de andere groepsleden.

Blauw: Research

Taak: alleen jij mag de extra informatie lezen op het bureau van de docent. Je mag dit alleen doen als de hele groep weet waarom jij bepaalde informatie gaat bestuderen. Je mag de informatieblaadjes niet meenemen naar je groepje.

De informatie die daar ligt:

- Wie heeft wat gezegd?; alle tekststrookjes met een vermelding van degene die het gezegd heeft.
- Begrippenlijst; een omschrijving van de meeste begrippen van de tekststrookjes.
- Bestuurschema van de Sovjet-Unie.

Maak nu de envelop open en controleer of alle 24 stukjes erin zitten.

- | | | | |
|----|---|----|--|
| 1 | Wij hebben Vasja, de zoon van de Vorvans, tot ons genomen, omdat wij zelf geen kinderen hebben. | 2 | Vorvan: "Het is <i>mijn</i> land en <i>mijn</i> huis, <i>mijn</i> beesten en die geef ik niet af aan de regering." |
| 3 | Als iemand in het dorp een stuk brood heeft, eet hij het stiekem op, zodat de burens het niet zien. | 4 | Vergiftigd door de eerste successen begonnen enkele kameraden met het verplicht 'socialiseren' van kleine vee-stapels, pluimvee en woonhuizen. Dat was de derde fout in de collectivisering. |
| 5 | De dorpsgenoten doen niets / konden niets doen om Vorvan te helpen. | 6 | Iedereen in het dorp mag Vorvan erg graag. |
| 7 | De boeren nemen het pad van de collectivisering. Er is een weg terug naar het kapitalisme en een weg voorwaarts naar het socialisme. Er is geen derde weg. Daarom zijn we kort geleden overgegaan tot de politiek van het elimineren van de koelakken als klasse. | 8 | Na wat er met Vorvan gebeurd was, besloten wij om ons bij de kolchoz aan te sluiten vrijwillig. |
| 9 | De partij en Kameraad Stalin hebben het bevel gegeven om de collectivisatie te volbrengen. | 10 | Waar Vorvan nu is, weet God alleen. |
| 11 | De Stupenko's gaven ons dampende Oekraïense <i>borsjtsj</i> , zonder vlees. Het volgende gerecht bestond uit gebakken aardappelen en augurken. Daarbij kregen we dunne sneden brood. | 12 | Kameraden Kravchenko, Tsvetkov en Arshinov, jullie moeten er voor zorgen dat de collectivisering tot een goed einde worden gebracht. |

13	De Vorvans willen niet meedoen met de kolchoz; zij zijn dus koelakken en moeten gevangen genomen worden.	14	Lenin heeft gezegd dat collectivisering op vrijwillige samenwerking moet berusten en Stalin heeft dit dikwijls herhaald.
15	De opstand van de koelakken moet zonder genade worden onderdrukt. We moeten een voorbeeld stellen. 1. Hang tenminste 100 echte koelakken, de rijken en de bloedzuigers op. 2. Maak hun namen bekend. 3. Neem al hun graan in beslag.	16	Mijn vader was al voor 1917 lid van de Communistische Partij.
17	De Vorvans hebben niet veel vee; zij zijn dus geen koelakken.	18	De vader van Tsvetkov, een door en door 'goede' Rus, vindt dat de collectivisering de enige hoop is om het agrarisch probleem op te lossen.
19	De oogst is slecht geweest en iedereen is bang voor de komende winter.	20	De GPU-mannen sleepten Vorvan naar de dorpssovjet en daarna naar de beestenwagens op het station.
21	Kameraden Kravchenko en Tsvetkov, jullie staan onder leiding van kameraad Arshinov.	22	Vasja is een wees van de collectivisering.
23	Het succes van de collectivisering berust op haar vrijwillige karakter. Collectieve boerderijen mogen niet met geweld worden gerealiseerd. Dat zou dom en reactionair zijn. De collectiviseringsbeweging moet rekenen op de actieve steun van het overgrote deel van de boeren.	24	De Stupenko's gaapten ons aan toen wij worst, allerlei soorten vis, en zelfs koude kip en een zak fondant uitpakten.

1	Wij hebben Vasja, de zoon van de Vorvans, tot ons genomen, omdat wij zelf geen kinderen hebben. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>	2	Vorvan: "Het is <i>mijn</i> land en <i>mijn</i> huis, <i>mijn</i> beesten en die geef ik niet af aan de regering." <i>Vorvan, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>
3	Als iemand in het dorp een stuk brood heeft, eet hij het stiekem op, zodat de burens het niet zien. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>	4	Vergiftigd door de eerste successen begonnen enkele kameraden met het verplicht 'socialiseren' van kleine veestapels, pluimvee en woonhuizen. Dat was de derde fout in de collectivisering. <i>Secretaris-generaal J. Stalin, Artikel in de Pravda, No. 92, April 3, 1930.</i> http://www.marx2mao.org//Stalin/RCFC30.html
5	De dorpsgenoten doen niets / konden niets doen om Vorvan te helpen. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>	6	Iedereen in het dorp mag Vorvan erg graag. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>
7	De boeren nemen het pad van de collectivisering. Er is een weg terug naar het kapitalisme en een weg voorwaarts naar het socialisme. Er is geen derde weg, Daarom zijn we kort geleden overgegaan tot de politiek van het elimineren van de koelakken als klasse. <i>Secretaris-generaal J. Stalin, Rede voor Marxistische studenten, 27-12-1929.</i> http://www.marx2mao.org//Stalin/QAP29.html	8	Na wat er met Vorvan gebeurd was, besloten wij om ons bij de kolchoz aan te sluiten vrijwillig. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 96.</i>
9	De partij en Kameraad Stalin hebben het bevel gegeven om de collectivisatie te volbrengen. <i>Een lid van het Centraal Comité van de Communistische Partij, Ik verkoos de vrijheid, p. 89.</i>	10	Waar Vorvan nu is, weet god alleen. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>
11	De Stupenko's gaven ons dampende Oekraïense <i>borsjtsj</i>, zonder vlees. Het volgende gerecht bestond uit gebakken aardappelen en augurken. Daarbij kregen we dunne sneden brood. <i>Victor Kravchenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 94.</i>	12	Kameraden Kravchenko, Tsvetkov en Arshinov, jullie moeten er voor zorgen dat de collectivisering tot een goed einde worden gebracht. <i>Een lid van het Regionaal Comité van de Communistische Partij, Ik verkoos de vrijheid, p. 91.</i>

13	De Vorvans willen niet meedoen met de kolchoz; zij zijn dus koelakken en moeten gevangen genomen worden. <i>G.P.U-mannen (=OGPOe), Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>	14	Lenin heeft gezegd dat collectivisering op vrijwillige samenwerking moet berusten en Stalin heeft dit dikwijls herhaald. <i>Partijbrigadelid Serge Tsvetkov, Ik verkoos de vrijheid, p. 91.</i>
15	De opstand van de koelakken moet zonder genade worden onderdrukt. We moeten een voorbeeld stellen. 1. Hang tenminste 100 echte koelakken, de rijken en de bloedzuigers op. 2. Maak hun namen bekend. 3. Neem al hun graan in beslag. <i>Secretaris-generaal Lenin, Brief aan partijgenoten in Penza, 1918.</i> http://lcweb.loc.gov/exhibits/archives/ad2kulak.html	16	Mijn vader was al voor 1917 lid van de Communistische Partij. <i>Partijbrigadelid Serge Tsvetkov, Ik verkoos de vrijheid, p. 21.</i>
17	De Vorvans hebben niet veel vee; zij zijn dus geen koelakken. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>	18	De vader van Tsvetkov, een door en door 'goede' Rus, vindt dat de collectivisering de enige hoop is om het agrarisch probleem op te lossen. <i>Victor Kravchenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 91.</i>
19	De oogst is slecht geweest en iedereen is bang voor de komende winter. <i>Voorzitter van de Dorpssovjet Podgodnoye, Ik verkoos de vrijheid, p. 93-94.</i>	20	De GPU-mannen sleepten Vorvan naar de dorpssovjet en daarna naar de beestenwagens op het station. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>
21	Kameraden Kravchenko en Tsvetkov, jullie staan onder leiding van kameraad Arshinov. <i>Een lid van het Regionaal Comité van de Communistische Partij, Ik verkoos de vrijheid, p. 91.</i>	22	Vasja is een wees van de collectivisering. <i>Dorpsgenoot Stupenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 95.</i>
23	Het succes van de collectivisering berust op haar vrijwillige karakter. Collectieve boerderijen mogen niet met geweld worden gerealiseerd. Dat zou dom en reactionair zijn. De collectiviseringsbeweging moet rekenen op de actieve steun van het overgrote deel van de boeren. <i>Secretaris-generaal J. Stalin, Artikel in de Pravda, No. 60, March 2, 1930</i> http://www.marx2mao.org/Stalin/DS30.html	24	De Stupenko's gaaptten ons aan toen wij worst, allerlei soorten vis, en zelfs koude kip en een zak fondant uitpakten. <i>Victor Kravchenko, Ik verkoos de vrijheid, p. 94.</i>



Sovjet-sites in de klas?

Geen tijd! Onvoldoende ICT-capaciteit! Met een boek gaat het veel sneller!

Overbodige modernistische versiering!

Allemaal eerder gehoorde opmerkingen als het gaat om het gebruik van internet tijdens, of ter ondersteuning van, de lessen geschiedenis. Wij zijn echter van mening dat het internet een duidelijke meerwaarde kan hebben, mits ... je de geschikte sites kunt vinden. En dat is meestal een tijdrovende klus.

40

U krijgt hier een aantal sites aangeboden die bij het examenonderwerp Sovjet-Unie passen. Slechts enkele sites zijn zonder meer ook door leerlingen te gebruiken. De meeste bevatten vooral achtergrondinformatie en bronnen die voor gebruik in de klas eerst door een docent bewerkt moeten worden.

Aan de slag

Geschikt voor leerlingen (en docenten) is de Nederlandstalige site van 'Ons Verleden' (1). Op de homepage zit een thema 'Rusland in de twintigste eeuw'. Dit brengt u bij vier subthema's: chronologie, personen, stofomschrijving en links.

Wat kunt u daarbij verwachten? 'Chronologie' bevat een bruikbaar overzicht van de geschiedenis van 1903 tot 1982. Een tekst vol met aanklikbare namen en begrippen, die verdere achtergrond informatie biedt. Er zitten aardige bronnetjes bij. 'Personen' bevat korte biografietjes van Breznev, Chroesjtsjov, Zinovjev, Stalin, Martov, Kerenski, Lenin en Trotski. 'Links' bevat een forse serie Engelstalige en Russische links, zonder omschrijving. Dat wordt een paar uurtjes surfen om erachter te komen of u er iets mee kunt doen.

Uitgebreider is de inmiddels bekende examensite van de Leidse Universiteit (2). Laat u niet afschrikken door het welhaast onmogelijke internetadres, want de site is een bezoekje waard. Hierop vindt u onder Sowjet-Unie (men geeft de voorkeur aan de 'w' i.p.v. de 'v') de volgende subthema's: Klankbeeld, Hyperlinks, Dr. Zjivago, Posters en WWW. Een korte toelichting. 'Klankbeeld' benadert de stofomschrijving vanuit de optiek van zangers, muzikanten en dichters tussen 1917 en 1986. U treft hier o.a. de tekst van de

Internationale, een speech van Lenin uit 1920, liedteksten uit de Goelag en de Tweede Wereldoorlog tot en met het lied *Russians* van Sting.

Vooraf voor leerlingen zal het onderdeel 'Hyperlinks' goed te gebruiken zijn. Het bevat onder andere onderdelen over geografie, staatsinrichting, chronologie, Stalin, Breznev en een literatuurlijst met links. Het onderdeel 'Chronologie' is gekoppeld aan een Engelstalige site en daardoor minder toegankelijk dan dit zelfde onderdeel in de onsverleden-site.

Een uitgebreid onderdeel is het gedeelte over de speelfilm Dr. Zjivago. Hier heeft auteur Joop Walhain zich uitgeleefd door de film te ontleden in allerlei fragmenten, waar vragen aan gekoppeld zijn. Het ziet er goed uit, maar welke docent durft er de tijd voor te nemen? Misschien geschikt als een praktische opdracht in een ander leerjaar?

Het onderdeel 'Posters' bevat propagandaposters uit de jaren 1920, 1930 en 1940. Ze zijn verder niet bewerkt, maar erg illustratief en daardoor voor leerlingen interessant om te analyseren,



bijvoorbeeld aan de hand van enkele richtvragen. Het onderdeel 'WWW' bevat nog meer links naar het World Wide Web zoals het internet officieel heet. Walhain's passie voor muziek klinkt hier sterk in door. In *Kleio 7* stond in de ICLON-advertentie op blz. 63 hoe zijn materiaal - Klankbeeld Sowjet-Unie, geluidscassette, cd-rom met website en geluidsfragmenten - te bestellen is.

Over de manipulatie van foto's in het Stalin-tijdperk, het retoucheren van foto's zodat Stalin onwelgevallige kameraden uit de Sovjet-geschiedenis kon laten verdwijnen, is een kleine virtuele tentoonstelling te zien van acht van die gemanipuleerde foto's (3) voorzien van een Engelstalige toelichting. Met de bespreking van het gelijknamige boek *The Commissar Vanishes* door Jan van Oudheusden in *Kleio 1999/7*, 28 e.v., heeft u een geschikt achtergrondartikel bij de site. Leerlingen zullen dit visuele onderdeel ongetwijfeld erg boeiend vinden.

Andere mogelijkheden

Via de diverse zoekmachines op het internet kom je een overvloed 'Stalin' tegen. We hebben daarom geprobeerd enkele sites eruit te halen, die in elk

van recent vrijgekomen archiefmateriaal. Daartoe wordt samenwerking gezocht met een breed gezelschap deskundigen met name ook Russische. Als vertrekpunt voor serieuze bestudering van alle aspecten van de Stalinperiode via het internet lijkt deze site mij volstrekt betrouwbaar en zeer rijk.

Ook betrouwbaar, want ingericht door de Library of Congress is een site die gewijd is aan bronnemateriaal uit de tot aan de periode Jeltsin volstrekt ontoegankelijke Sovjet archieven (5). Er is een selectie gemaakt uit vijfhonderd ter beschikking gestelde documenten die de gehele periode van 1917 tot 1991 bestrijken. Het materiaal is afkomstig uit het archief van het Centraal Comité, het Presidentieel archief en het archief van de KGB.

Interessant, vanwege het verhullende taalgebruik van de Terreur is bijvoorbeeld de brief van het CC naar aanleiding van de moord op Kirov. Of het memorandum over de grote hongersnood in de Oekraïne na de collectivisatie met de bevelen aan alle sabotages een einde te maken. Uiteraard is een behoorlijke toelichting voor de leerlingen wel noodzakelijk om de aard van de documenten op waarde te kunnen schatten.

Beeld en geluid over Stalin is te vinden op een commerciële site waarvoor na enig zoeken uiteindelijk de Britse Educational Directories Unlimited verantwoordelijk blijkt te zijn, een 'college oriented marketing firm', die zegt een 'dynamic blend of academic purpose and commerce' te bieden (6). Een echt eigentijds product, kortom. Huiveringwekkend en dus goed te gebruiken in een klassensituatie is bijvoorbeeld Stalin's speech in het Bolsjoi theater van december 1937 op het hoogtepunt van de terreur, begeleid door minutenlange ovaties en uitroepen als 'lang leve de grote Stalin'.

Zoals wel bekend zal zijn heeft het Amsterdamse Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een unieke verzameling bronnen over socialisme en communisme. Daaruit is een virtuele tentoonstelling samengesteld over communistische posters: 'The chairman smiles'. Het betreft posters uit de Sovjet Unie, China en Cuba. Hiermee is heel veel te doen in de klas, lijkt me. Bijvoorbeeld, in het geval van de USSR, ingaan op de opkomst van het socialis-

1. www.onsverleden.net
2. www.icloniis.fsw.leidenuniv.nl/walhain/Eindexamen/Level_2/cse/Sowjet-Unie/sowjet-u.htm
3. www.newseum.org/berlinwall/commissar_vanishes/
4. <http://lcweb.loc.gov/exhibits/archives/intro.html>
5. <http://lcweb.loc.gov/exhibits/archives/intro.html>
6. <http://neptune.spaceports.com/~stalin/>
7. <http://www.iisg.nl/exhibitions/chairman/>
8. <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/coldwar.htm>
9. <http://www.rusnet.nl/indexrusnet.shtm>
10. <http://koudeoorlog.uitdaging.org/index.html>

tisch realisme parallel aan de Stalinterreur (7).

Een zeer uitvoerige chronologisch opgezette verzamel-site van bronnen en secundaire literatuur over de Koude Oorlog is samengesteld door de politoloog Vincent Ferraro, verbonden aan Mount Holyoke College, Massachusetts (8). De eerste bronnen zijn gedateerd 'pre 1945', daarop volgen (bijna) alle jaren tot en met 1991, waarna nog een verzameling 'retrospectives'. Het laatste artikel dateert van maart 2001. De verzameling is, voor zover dat mogelijk is op het internet, 'wetenschappelijk verantwoord', wat wil zeggen dat de auteur een traceerbare wetenschapper is en zijn verwijzingen controleerbaar zijn. Niet rechtstreeks te gebruiken in het onderwijs, maar wel een monumentaal 'naslagwerk'.

Minder diepgravend, maar goed verzorgd en ten dele in het Nederlands is een site geredigeerd door een particulier, O.A. Zjиров, die betrouwbare informatie over Rusland en de GOS landen in het Nederlands aan wil bieden en omgekeerd informatie over de Benelux in het Russisch. De site heeft steun van de Russische overheid (9).

Bij de Teleac cursus Koude Oorlog hoort ook een website. Deze is zo ingericht dat hij als zelfstandige informatiebron los van de cursus kan dienen, maar natuurlijk ook als vertrekpunt voor een zoektocht.



geval betrouwbare, traceerbare informatie en ook voor leerlingen interessant bronnenmateriaal bieden, dat zowel bekeken als beluisterd kan worden.

Zeer serieus te nemen, maar niet onmiddellijk geschikt voor de klas de site van het Centre for Russian and East European Studies van de universiteit van Toronto (4). Het is de digitale versie van het *Stalin-Era Research and Archives Project (SERAP)*. In de uitvoerige verantwoording die het Centre geeft is te lezen dat dit project beoogd samenleving en politiek onder Stalin opnieuw te interpreteren met behulp



Boek van de maand

Jan van Oudheusden

bespreekt:

Richard Lourie,

'De autobiografie van Stalin'

(Byblos, Amsterdam 2000),

240 blz., f39,65/ €18.

Josef Stalin heeft nooit veel geschreven, laat staan een autobiografie. Het leven van de geheimzinnige, ongenaakbare en vreeswekkende dictator die een kwart van de wereld in een ijzeren greep hield, speelde zich grotendeels af binnen de goed beveiligde Kremlinmuren of in zijn datsja. Stalin hield niet van vertoningen in het openbaar.

Biografen als I. Deutscher, A. Ulam, R. Tucker en (recentelijk) E. Radzinsky deden moeite het waas van geheimzinnigheid op te heffen en met name diagnoses te stellen voor de ziekelijk achterdochtige, paranoïde geest van Stalin. De Amerikaanse auteur Richard Lourie probeert in romanvorm een psychologische schets te geven om het geheim van Stalins achtervolgingswaanzin te ontsluiten.

Dat vereist durf en inlevingsvermogen. Het is niet de eerste keer dat een auteur de vorm van autobiografie kiest om in de huid van de hoofdpersoon te kruipen, denk maar aan Yourcenar's *Hadrianus' Gedenkschriften*. Naast een literaire pen vereist het genre een grondige studie van alle beschikbare bronnen en literatuur plus een bovenmoda-

le portie verbeeldingskracht.

Helaas geeft de auteur, over wie wij verder op de flap niets te weten komen, geen verantwoording van zijn werkwijze. Zelfs een beknopte literatuurlijst ontbreekt, zodat de lezer zijn eigen inschatting moet maken hoe dicht Lourie's camera de 'ware' Stalin op de huid heeft gezeten. Naar mijn smaak is de auteur desalniettemin geslaagd in zijn opzet.

'Operatie Eend'

De sleutel tot begrip van Stalins psyche heet Trotski. Lourie laat Stalin de pen ter hand nemen in het verschrikkelijke jaar 1937, midden in de 'Jezjovsjina', de golf van terreur die honderdduizenden onschuldigen treft. De meest absurde beschuldigingen klinken. De natie wordt in een verlamme greep gehouden.

1937 is ook het jaar dat de verbannen Trotski na lange omzwervingen in Mexico arriveert. Stalin is ervan overtuigd dat Trotski hem wil vermoorden. De beide mannen haten elkaar al vanaf hun allereerste ontmoeting, lang voor de revolutie van 1917. Stalin zal niet rusten voordat 'Operatie Eend' met succes is uitgevoerd, het plan tot liquidatie van Trotski. Dat is een kwestie van zelfverdediging. En er is haast geboden. Dat Trotski ver weg zit, omringd door slechts een handjevol toegewijde volgelingen, zegt niets. Was ook Lenin niet ooit uit ballingschap naar Rusland teruggekeerd om heel het land op zijn kop te zetten? Wie zal zeggen of de nazi's misschien niet ook Trotski in een trein zullen terugsturen?

Maar er is een extra reden voor Stalins achtervolgingscomplex. Trotski is bezig aan een biografische studie van Stalin, die uiterst compromitterende feiten zal

bevatten. Met name de dreigende ontknoping van de mysteries rond de dood van Lenin in 1924 zal een tijdbom leggen onder de stoel van Stalin. Er is één misdaad die voor eeuwig onbekend moet blijven, anders hangt Stalin. Daarom heeft hij infiltranten in Mexico zitten, tot in Trotski's goedbevaakte villa toe. Diens huishoudster maakt microfilms van Trotski's manuscript, zodat Stalin de vorderingen van de biografie op de voet volgt.

De autobiografie van Stalin speelt zich afwisselend af in twee tijdvakken. Er is het 'heden' van de periode van de schijnprocessen (met een uitloop tot augustus 1940), en er is het 'verleden' van Stalins leven voordien.

De fragmenten die betrekking hebben op Stalins 'verleden' zijn opgebouwd als diens persoonlijke commentaar op hetgeen Trotski over zijn leven op papier heeft gezet. We beleven Stalins jeugd in Georgië, waar hij in 1879 als Josef Wissarionovitsj Dzjoegasjvili wordt geboren in armoedige hut, de zoon van een dronken schoenlapper. Zijn illegale arbeid begint al wanneer hij nog op het seminarie van Tiflis zit.

Daarna volgt zijn kennismaking met de kleine bolsjewistische partij en vangt zijn leven als desperado aan, steeds op de vlucht voor de tsaristische politie, steeds bezig om aanhang te winnen voor het ideaal van omverwerping van het tsarenregime.

Dubbelspion

Stalin wordt een terrorist die herhaaldelijk wordt opgepakt en naar Siberië verbannen. Maar er is iets merkwaardigs aan de hand. Telkens komt hij na kortere tijd weer vrij, terwijl zijn kameraden kreperen in de politiecellen. In de tien jaar tussen 1907 en 1917 wordt hij vijfmaal opgepakt en vijfmaal weer vrijgekomen.

Stalin is een dubbelspion, een protégé van de tsaristische geheime politie. Majoor Antonov (een fictief tussenpersoon) laat hem expres vrij, omdat hij weet dat Stalin voor tweedracht zorgt binnen de revolutionaire cellen. Als wederdienst verraaft Stalin de plek waar zich de ondergrondse pers van de bolsjewieken bevindt. Stalins enige angst is dat Trotski achter dit geheim zal komen. In het jaar 1917 zal Stalin persoonlijk rigoreus alle sporen uitwissen van zijn verraad. Pas als Antonov is gedood, kan Stalin weer ademen. Beslissend is de kennismaking met

Lenin (1905), die in Stalin een bruikbare kracht ziet voor de beweging. Om bij Lenin in een goed blaadje te komen, organiseert Stalin een spectaculaire overval op een geldtransport in Tiflis. Zelf staat hij op het dak van een gebouw om weloverwogen een bom naar beneden te werpen, die dood en verderf zaait. Stalin observeert het koel. Voor hem is het belangrijkste, dat hij met deze actie een plaats verdient in het Centrale Comité van de bolsjewistische partij.

Secretaris-generaal

Wat Stalin leert in de periodes van gevangenschap en ballingschap is: omgaan met verveling, eindeloos geduld oefenen. Daarin schuilt het geheim van zijn succes. Na de revolutie en de burgeroorlog accepteert hij de allersaaieste posten, zoals hoofd personeelszaken, het Orgbureau, en vanaf april 1922 de post van secretaris-generaal van de partij. De ijdele Trotski haalt daar zijn neus voor op, want wie wil er nu in een bruine kamer fiches gaan zitten uitzoeken? Stalin weet evenwel instinctmatig, dat hij met elke promotie van een kameraad weer een bondgenoot wint.

Welke redenen historici ook aandragen voor de uitkomst van de titanenstrijd tussen Stalin en Trotski, er is in feite maar één: *'Trotski kon niet tegen verveling en Stalin was er dol op.'*

Stalin stond bekend als Kameraad Kaartenbak.

'Trotski hield zeven uur durende toespraken en bestormde forten; ik zat in mijn kantoor fiches te bestuderen, promoverend, degraderend. Langzaam bevolkte ik de belangrijkste machtsorganen met mensen die wisten dat ze hun positie aan mij te danken hadden. Ik ging ook bij die mensen langs, rookte en kletste wat met ze. De meesten waren jong en gretig. Voor hen betekende de revolutie dat een loodgieterszoonje een stad kon besturen.'

Wreedheid

Stalins wreedheid blijkt tijdens de burgeroorlog, wanneer hij bij de verdediging van de stad Tsaritsyn (het latere Stalingrad) een schip vol gevangenen laat zinken. Trotski stelt dat niet op prijs en telegrafeert naar Lenin: *'Ik eis categorisch dat Stalin wordt teruggedroepen!'* Lenin beschouwt Stalin echter als tegenwicht tegen de ambitieuze Trotski, die op het slagveld de ene overwinning na de andere behaalt. De angst voor een rode Napoleon speelt

Lenin parten. Hoe succesvoller Trotski wordt, hoe meer Lenin hem wantrouwt. Maar Stalin weet ondertussen wel: Russen vinden het niet leuk om de dood in gestuurd te worden door een jood. Russen hebben een afkeer van joden. Vertel ze maar dat Trotski eigenlijk Bronstein heet, en ze haten hem nog sterker, want een jood met een schuilnaam is nog gevaarlijker.

De jaren twintig staan geheel in het teken van de machtsstrijd, waarvan de feiten genoegzaam bekend zijn. Lenins testament dat niet werd uitgevoerd, Trotski's afwezigheid bij de uitvaart van Lenin, diens afzetting als minister van Oorlog in 1925, de verwijdering van de oppositie uit het Centraal Comité in 1927, Trotski's verbanning naar Alma Ata in 1928 en een jaar later uit de Sovjet-Unie.

Als Lenins strijdmakker Zinovjev is geëxecuteerd na het eerste showproces van 1936, schrijft Stalin:

'Zinovjevs dood was lachwekkend. Toen hij naar de executiecellen werd gebracht, liet Zinovjev zich meesleuren en hij jammerde met ogen die wild waren van angst. Op een gegeven moment viel hij op de knieën, greep de laars van de bewaker en riep: "Om Gods wil, roep alsjeblief Stalin" (...) Toen me dit bij een banket werd verteld door het hoofd van de bewakers, moest ik zo hard lachen dat ik er pijn van in mijn ribben kreeg. Nog eens, zei ik, vertel het nog eens. Schitterend.'

Het verhaal is historisch. De verbeeldingskracht van de auteur geeft dit bekende verhaal een macaber vervolg. Als 'Operatie Eend' in augustus 1940 eindelijk succesvol is afgesloten, laat Stalin in de Loebjanka-gevangenis een reusachtige replica maken van Trotski's studeerkamer in Mexico; er wordt een toneelstukje opgevoerd, een realistische weergave van de moord met de pikhouweel, compleet met een dubbelganger voor Trotski. Het toneelbloed besprenkelt de pagina's van Trotski's beschuldigende Stalinbiografie. Lachend, applaudisserend, opspringend uit zijn stoel, roept Stalin na afloop uit: *'Bravo, Bravo!'* Eindelijk kan hij met een gerust hart gaan slapen.

Ten slotte

Helaas ontbreekt een verantwoording van de auteur. Wat is fictief, en wat is historisch? In hoeverre heeft hij



inzage gekregen in de Kremlin-archieven? Ook valt op, dat aan de werkelijk revolutionaire veranderingen in de Sovjet-Unie, teweeg gebracht door de vijfjarenplannen en de collectivisering van de landbouw, hoegenaamd geen letter wordt gewijd.

Had Stalin echt een autobiografie geschreven, dan zou hij uiteraard vele bladzijden hebben gewijd aan de omvorming van het achterlijke boerenland tot een sterke industriestaat. Het epos van de staalstad Magnitogorsk, het Wolga-Witte Zeekanaal, de metro van Moskou, de stuwdammen en waterkrachtcentrales en natuurlijk ook de parades op het Rode Plein, de bulderende propaganda... Maar kennelijk zouden dit soort elementen naar de smaak van Lourie de strakke verhaallijn hebben doorbroken.

Het boek van Lourie is niettemin knap gecomponeerd, vlot geschreven en tot de laatste bladzijde spannend, omdat er een behoorlijke portie 'suspense' in is verwerkt: welk geheim zal Trotski over Stalin onthullen? Ik kan het mijn collega's van harte aanbevelen; het leest als een detective en geeft tegelijkertijd heel wat informatie over Stalins leven. Het geeft een goede karakteristiek van een van wraaklust bezeten dictator, wiens machtsinstinct in staat was elke aarzeling van de tegenstander genadeloos uit te buiten.



ZOJUIST VERSCHENEN

Bij het verschijnen overal uitvoerig in het nieuws: *De Meelstreep, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Martin Bossenbroek geeft daarin de belangrijkste uitkomsten van het grootschalige onderzoek naar de terugkeer en opvang van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Bij Bert Bakker, f79,33 (geb.).

Drie bundels bij dezelfde uitgever moeten de bijdragen gaan bevatten van het wetenschappelijke team van de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang. Onder redactie van Hinke Piersma, *Mensenheugenis, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen*. Daarin de ervaringen van de slachtoffers, f68,32 (geb.). De twee andere bundels verschijnen later.

Van C. van Eijl, L. Heerma van Voss, P. de Rooy (red.), *Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw*.

Of de twintigste eeuw de meest sociale eeuw is uit de Nederlandse geschiedenis, is in deze bundel geen vraag maar het uitgangspunt. In dertien artikelen wordt de ontwikkeling op politiek, sociaal, economisch en cultureel gebied in kaart gebracht.

Lotte Jensen onderzocht de rol van vroege vrouwen-tijdschriften. Zij laat zien dat deze uitgaven niet alleen een rol speelden bij het articuleren van de huiselijkheid-ideologie. 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw voor en door vrouwen in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Uitgegeven door Verloren, f59,50.

Tot in de jaren zestig en zeventig vormden de gereformeerden een opvallende volksdeel in de verzuilde Nederlandse samenleving. Maar die tijd is voorbij. Net even en 'men kent en vindt haar standplaats zelfs niet meer'. Agnes Amelink schreef *De Gereformeerden* (Bert Bakker, f39,50).

Over de ongelijke verdeling van beroepen en functies en het daaruit voortvloeiend verschil in beloning in de eerste honderd jaar van het industriële arbeidsproces in ons land. G. de Groot, *Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie (1850-1940)*; uitgegeven bij Aksant, f60,60.

Een echt geschenkbboek, om eindeloos in te snuffelen: Marcel Grauls, *Mijn naam is Haas. Hoe historische figuren in het woordenboek belandden*. Ze staan er allemaal in Kalasjnikov, Alzheimer, Creutzfeldt en nog heel veel meer. Bij Balans, f55,-.



In 2001 is het precies zestig jaar geleden dat het Joods Lyceum Amsterdam werd opgericht, na de verordening van de Duitsers dat joodse en niet-joodse kinderen niet meer onder één dak mochten verkeren. Van de bijna vijfhonderd scholieren overleefden slechts de helft de oorlog. Dienne Hondius Absent, *Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943*. Uitgegeven bij Vassallucci, f49,58.

Velen noemen Islam en terrorisme in één adem. Terroristen plegen hun aanslagen in naam van de heilige oorlog en commentatoren verbinden fundamentalisme, fanatisme, geweld en geloof vaak veel te gemakkelijk. Volgens Anton Wessels, hoogleraar godsdienstwetenschap, in het bijzonder van de islam, aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, voelt de overgrote meerderheid van de moslims zich niet verwant met de denkbeelden van deze extremistische geloofsaanhangers. *Islam verhalenderwijs* (Uitgeverij Nieuwezijds, f43,85).

In *De bokswedstrijd, Overleven in Auschwitz* beschrijft Paul Steinberg door de ogen van de jongen die hij toen was, zijn overleven in het vernietigingskamp. Met een voorwoord van Jorge Semprun. Uitgegeven bij de Wereldbibliotheek, f34,50.

In 1993 ontdekte Stephan Lebert bij het opruimen van de werkkamer van zijn overleden vader de verslagen van gesprekken die Nornert Lebert in 1959 had gevoerd met de kinderen van beruchte nazileiders als Himmler, Hess en Bormann. Stephan Lebert besloot hen opnieuw te interviewen: N. Lebert en S. Lebert, *Want jij draagt mijn naam. In de schaduw van een nazivader*. (Anthos, f39,90.)

Dan nog wat fictie: bij de Boekerij verscheen *Stad van Dromen*, een roman waarin aan de hand van twee familie-geschiedenissen over de beginjaren van New York en opkomst van de moderne geneeskunde wordt verteld, f49,58.

Hans Pols

DE GOELAG

Varlam Sjalamov, *Berichten uit Kolyma* (De Bezige Bij, Amsterdam 2001), 900 blz., f125,- (gebonden).

'In de nacht van de twaalfde januari 1937 werd er op mijn deur gebonsd ... Vanaf de eerste dag in de gevangenis was het me duidelijk dat er geen fouten werden gemaakt bij de arrestaties, dat er sprake was van een planmatige algemene uitroeiing van een hele 'sociale' groep - van iedereen die zich van de laatste jaren van de Russische geschiedenis iets anders herinnerde dan hij zich ervan moest herinneren ...', schrijft Varlam Sjalamov in 'Fragmenten uit mijn levens', het voorwoord van *Berichten uit Kolyma*.

Sjalamov gebruikt de meervoudsvorm omdat hij van 1937 tot 1953 in een andere wereld leefde. Een wereld die naar zijn zeggen zo anders was dat alle ervaringen daar niets bijdroegen aan de 'algemene levenservaring'. Een wereld waar alle maatstaven anders waren en waar men kennis opdeed die niet geschikt was voor 'de vrije wereld'. Hij doelt daarmee op zijn leven in het Kolyma gebied waar hij zijn straftijd van 1937 tot 1953 doorbracht. Voor de meeste Nederlanders is Kolyma een onbekend begrip. Dat is heel anders voor de inwoners van de voormalige Sovjetunie. Daar heeft Kolyma dezelfde klank en betekenis als Auschwitz in Nederland. Zoals Auschwitz staat voor de verschrikkingen van het nationaal-socialisme staat Kolyma voor de verschrikkingen van het Stalinisme in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw.

'Kolyma znaczit smert', wisten de Russen in Stalins tijd: *'Kolyma betekent de dood.'*

Enkele miljoenen Sovjetburgers (Russen, maar ook mensen van andere nationaliteiten) vonden er de dood.

Het gebied, genoemd naar de Kolyma rivier, ligt geïsoleerd in het uiterste noordoosten van Siberië; over land is het nauwelijks te bereiken. Het klimaat is er nog strenger dan in de rest van Siberië. In de lange winters zijn temperaturen van -50 tot -60 °C gewoon. Vanwege de geïsoleerde ligging en het extreme klimaat kwamen de Russen er liever niet. Al in de tijd van de tsaren werd het gebied gebruikt als verbanningsoord voor politieke tegenstanders.

De regering in Moskou herontdekte Kolyma in 1925. De Sovjetunie stond aan de rand van een economische ineenstorting en er was dringend behoefte aan inkomsten. De Kolyma kon uitkomst bieden, omdat er goud en andere grondstoffen te vinden waren. Dit kwam als een geschenk uit de hemel. Het eerste vijfjaren plan (1928 - 1933) voorzag in de snelle industrialisatie van de Sovjetunie en de goederen die daarvoor nodig waren, konden met het Kolyma-goud worden gekocht in westerse landen. De exploitatie van het goud bleek echter alleen mogelijk met slavenarbeid omdat er nauwelijks mensen waren die er vrijwillig wilden werken. In de loop van de jaren werden daarom miljoenen gevangenen via de Transsiberische spoorlijn naar Wladiwostok en vandaar per schip naar de kleine havens van Kolyma gebracht.

De wekenlange reis per trein en schip gaf veel gevangenen het gevoel dat ze naar een andere wereld gingen. *'Kolyma: een prachtige planeet. Twaalf maanden winter en de rest een lange zomer',* was een gevleugelde uitspraak onder de 'zeks', zoals de kampbewoners werden genoemd.

Men kon in dit witte crematorium terecht komen omdat men koelak of zoon van een koelak was, omdat men al dan niet terecht beschuldigd werd van anti-Sovjet activiteiten, omdat men kritiek leverde op de gang van zaken in de

Sovjetunie of daarvan werd verdacht, omdat men behoorde tot de Duitse minderheid die al eeuwen in Rusland woonde, omdat men in het door Stalin veroverde deel van Polen woonde, als Duits of Japans krijgsgevangene, omdat men staatseigendom gestolen had, als 'saboteur' omdat het plan van een kolchoz of fabriek niet was vervuld, als Oekraïens of Lets nationalist, of als voormalig Russisch krijgsgevangene. Kortom: iedereen die hoorde tot een groep die door Stalin als een mogelijke bedreiging werd gezien kon, vaak zonder enige vorm van proces, op transport worden gesteld.

Aanvankelijk was er nog sprake van een redelijke verzorging van de gevangenen. Vanaf 1937 echter verslechterden de omstandigheden in hoog tempo. Het waren de jaren van de grote zuivering, waarvan miljoenen inwoners van de Sovjetunie het slachtoffer werden. Er werden steeds hogere eisen aan de productie van goud gesteld en de gevangenen kregen steeds minder bescherming en verzorging. De vernietiging van politieke tegenstanders door zware arbeid werd nu een doel op zich zelf. Nieuwe gevangenen werden volgens een vastgesteld plan aangevoerd. Het aantal benodigde arrestaties en veroordelingen tot dwangarbeid werd erop afgestemd.

De kans op overleven was in deze jaren praktisch nihil. Het werk bij extreme koude met ontoereikende voeding en kleding, zorgde samen met mishandeling en executies voor hoge sterftecijfers. Politieke gevangenen waren overgeleverd aan de grillen van bewakers en aan hun criminele medegevangenen. Berooving, bedreiging, mishandeling en moord waren aan de orde van de dag. Van medische zorg was niet of nauwelijks sprake. Bijna alle gevangenen leden aan ziekten als scheurbuik en dysenterie. Maar deze kwalen waren geen reden voor opname in een ziekenhuis. Voor de meeste gevangenen was de dood de enige uitweg uit een uitzichtloos bestaan.

Het is deze wereld die Varlam Sjalamov in zijn verhalen beschrijft. Sjalamov (1907-1982) werd in 1929 voor de eerste keer gearresteerd vanwege de verspreiding van het *Testament van Lenin*. In dit document maakte Lenin zijn twijfel kenbaar over Stalin als mogelijke opvolger. Sjalamov werd veroordeeld



Een wachttoren bij een Goelagkamp.

tot drie jaar dwangarbeid in een kamp in de Oeral. Na zijn straftermijn keerde hij terug naar Moskou. Daar werkte hij voor verschillende tijdschriften en publiceerde zijn eerste verhalen.

In 1937 werd hij opnieuw gearresteerd en veroordeeld voor 'contra-revolutionaire trotskistische activiteiten'. Zes jaar later volgde een nieuwe veroordeling vanwege zijn bewering dat Nobelprijswinnaar Ivan Boenin tot de klassieken van Russische literatuur gerekend moest worden. In de Sovjetunie van 1943 was dit anti-sovjet agitatie en goed voor tien jaar dwangarbeid. Boenin was immers een tegenstander van het regime en in 1920 uit de Sovjetunie gevlucht. Toch redde deze veroordeling waarschijnlijk het leven van Sjalamov. Anti-sovjetagitatie werd gezien als een minder ernstig misdrijf dan trotskistische activiteiten en daarom werd hij overgeplaatst naar een kamp met een minder streng regime. Hij slaagde erin een baan als verpleger te bemachtigen; in Kolyma een makkie. In 1951 werd hij vrijgelaten en twee jaar later verliet hij Magadan, vestigde zich in Kalinin en verhuisde na zijn rehabilitatie naar Moskou. In deze periode begon hij te schrijven aan zijn *Verhalen uit Kolyma*. Zijn werk mocht in de voormalige Sovjetunie pas in de late jaren tachtig worden gepubliceerd.

In de bundel van ruim 900 pagina's wordt het leven in de kampen van Kolyma in tientallen verhalen beschreven. In 'De kade van de hel' gaat het over de aankomst van een transport; in 'Op de pof' beschrijft hij een moord vanwege een wollen trui; in 'In het badhuis' maakt hij duidelijk waarom vervuilde en verluisde 'zeks' toch gedwongen worden om een 'bad' te nemen; 'De vrouw in de onderwereld' laat zien dat aan de menselijke waardigheid van vrouwen zo mogelijk nog minder waarde werd gehecht dan aan die van hun mannelijke lotgenoten.

Sjalamov geeft in zijn verhalen een stem aan de miljoenen zonder stem in een totalitair systeem, waar het individu niet telt. Hij gunt ons een blik in de peilloze diepten van de Stalinistische hel, waar geen plaats is voor eerlijkheid, menselijkheid of medelijden. Zijn verhalen zijn literaire werken, maar ook waardevolle historische bronnen. Een enkel goed gekozen voorbeeld kan aan leerlingen veel duidelijk maken over het leven in een totalitair systeem. Voor de meeste verhalen maakte Sjalamov gebruik van persoonlijke ervaringen. Toch houdt hij altijd vast aan een koele, afstandelijke schrijfstijl. In dat opzicht verschilt zijn werk hemelsbreed van Solzjenitsyn's *Goelag Archipel*. Solzjenitsyn schrijft vol haat, sarcasme en bitterheid; Sjalamov zakelijk. Toch zijn de verhalen er niet minder indringend door; integendeel. De koele, zakelijke toon onderstreept de verschrikkingen die hij beschrijft. Zo leidt de moord op een kampgenoot bij de hoofdpersoon in een van de verhalen tot geen andere gedachte dan: 'Nu moest ik een andere partner zien te vinden om hout mee te zagen'.

In zijn roman *1984* voorspelde George Orwell dat de slachtoffers van 'De Grote Socialistische Broeder' zelfs uit het geheugen gewist zouden worden. Die voorspelling leek op te gaan voor de slachtoffers van Kolyma. Er zijn maar enkele historische studies over Kolyma en er zijn geen televisiedocumentaires, speelfilms of gedenktekens aan gewijd. De verhalen van Sjalamov vormen het monument dat er voor zorgt dat de slachtoffers van Kolyma niet helemaal vergeten worden.

Theo van Zon



BUNDEL

André Gerrits (red.),
Een bizar experiment. De lange schaduw van de Sovjet-Unie 1917-1991
(Amsterdam University Press, Amsterdam 2001),
231 blz., prijs f42,-.

Juist op tijd voor de docent die zijn eindexamenlessen over Stalin en Brezjnev voorbereidt, verscheen deze bundel onder redactie van de Amsterdamse Oost-Europadeskundige André Gerrits. Het boek bevat een aantal bijdragen met recente wetenschappelijke inzichten met betrekking tot de geschiedenis van de Sovjet-Unie. Gerrits was ook lid van de stofomschrijvingscommissie (zie een interview met hem elders in dit nummer) zodat het extra moeite waard is te kijken wat er de laatste tien jaar zoal gedacht en geschreven is aan interpretaties over het meest bizarre experiment van de twintigste eeuw, het sovjet-communisme.

Centraal staat de vraag: hebben de Russen voor niets geleiden? De absurditeit van het communistische experiment vormt de rode draad. Nooit eerder werd immers zo diep ingegrepen in leven en denken van vele miljoenen mensen. Er zou een perfecte samenleving tot stand komen, maar het ont-aardde in massamoord. Was alles vergeefs? De auteurs willen onderzoeken wat het communisme méér bracht dan louter onderdrukking en verspilling; communisme betekende ook: grootschalige modernisering, de opbouw van een supermacht. Het is opmerkelijk – aldus Gerrits in zijn inleiding – dat het gigantische experiment thans achtereenvolgens wordt afgedaan als een vergissing, terwijl het zeventig jaar lang de scherpste emoties en tegenstellingen heeft opgeroepen.

Diverse auteurs (Marius Broekmeyer, Marc Jansen, Ben de Jong en Eric van Ree) waren of zijn verbonden aan het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Evenals de overige auteurs leggen zij verbindingslijnen tussen verschillende episoden uit de Sovjet-geschiedenis, met name tussen de Stalin-jaren en de periode Chroesjtsjov-Brezjnev. Onder meer behandelen zij: de rol die de Russische traditie speelde gedurende de twintigste eeuw; de houdbaarheid van de totalitarisme-these in de moderne historiografie, de mate van angst, paranoia, censuur en de onderdrukking van dissidente meningen; de vijfjarenplannen; de situatie van de Russische landbouw; de rol van de intelligentsia; de dubbele belasting van de vrouw; de kunst en de architectuur.

Deze substantiële bijdragen worden afgewisseld door korte journalistieke herinneringen van oud-Moskougangers als Laura Starink en Alexander Münninghoff.

In zijn artikel over het bizarre experiment geeft Gerrits een goede 'status quaestionis' van het Rusland-onderzoek. Naarmate meer archieven geopend werden, richtten de Rusland-watchers hun vizier niet langer eenzijdig op het Kremlin en zijn bewoners, maar kwam de Russische samenleving zelf meer in beeld. De notie won veld, dat de Russen de dictatuur niet alleen maar onwillig en passief ondergingen. Ook kregen de onderzoekers meer oog voor elementen van continuïteit tussen de periodes voor en na 1917.

Ook de overige artikelen in deze bundel bieden stuk voor

stuk goed leesbare, bondige uitwerkingen van de nieuwe inzichten. Zij stellen de docent in staat in zijn schaars bementen lesuren alle hoofdzaken van het Sovjet-experiment efficiënt toe te lichten.

Jan van Oudheusden

NASCHOLING BIJ U THUIS

C.V. Lafeber, Bericht over het Rijk van het Kwaad. Geschiedenis van de Sovjet-Unie (uitg. in eigen beheer, Tilburgseweg 173 5051 AE Goirle, tel. 013-5430340, fax 013-5355545), 344 blz., prijs f75,-.

Dit boek is alweer het twaalfde deel uit de reeks 'Nascholing bij U thuis'. De Tilburgse oud-docent Lafeber wilde indertijd na zijn afscheid van een lange leraarscarrière zijn didactische gaven in dienst blijven stellen van het onderwijs, met name ten behoeve van docenten in de eindexamenklassen. Zodra de stofomschrijving voor het nieuwe onderwerp bekend is, duikt hij in de literatuur en zijn oude aantekeningen, en al snel rolt zijn volgende boek alweer van de persen. Het is een prestatie waar je met stijgende bewondering naar kunt kijken.

Meestal kiest hij enigszins malicieuze titels ('Met Klewang en Knuppel'; 'Hoe korter de reikwijdte, hoe doder de Duitsers'), waarmee de toon al enigszins is gezet. Want Lafeber bespaart zijn lezers nooit zijn persoonlijk oordeel. Soms is dat wel eens hinderlijk, maar tegelijk daagt het de lezer uit een eigen standpunt te formuleren.

Zaken waar Lafeber met meer dan gemiddelde kennis en betrokkenheid over schrijft, draaien vaak om het militair-industriële complex en de atoomwapenwedloop.

Dat zien we ook in dit deel, dat handelt over de geschiedenis van de Sovjet-Unie, vanaf de revolutie van 1917 tot en met de val van Gorbatsjov in 1991. Alle bekende personen en episodes komen aan bod, vanaf de strapatsen van Nicolaas II tot die van Jeltsin. De binnen- en buitenlandse politiek van achtereenvolgens Lenin, Stalin, Chroesjtsjov en Brezjnev worden vrij gedetailleerd behandeld, compleet met anekdotes en persoonlijke details waar Lafeber een patent op heeft. Terecht heeft Lafeber zich niet zoveel aangetrokken van de – op zijn zachtst gezegd – nogal merkwaaardige insnijdingen in de Sovjet-geschiedenis die de stofomschrijvingscommissie heeft toegepast. Daardoor krijgen interessante en kleurrijke hervormers als Chroesjtsjov en Gorbatsjov gelukkig meer aandacht dan de saaie apparatsjik Brezjnev, van wie Lafeber overigens nauwelijks biografische bijzonderheden weet te vertellen. Vooral de historische rol van Gorbatsjov krijgt veel aandacht.

Lafeber heeft zelfbeheersing betracht; wilde hij in vorige delen soms nog wel eens bladzijden lang uitweiden over allerhande zijdelingse aspecten, in dit deel schrijft hij meer gedoseerd en evenwichtig en houdt hij de verhaallijn strakker vast. Dat is een duidelijk pre en het vergroot de bruikbaarheid van het boek. Wel is het jammer dat bepaalde feiten nu onderbelicht blijven of weggelaten worden. Zo lees ik niets over de jonge Stalin als mogelijke dubbelspion voor de tsaristische geheime politie (toch veelbesproken sinds Radzinsky's Stalinbiografie). Ook had Lafeber wel wat feitelijker mogen berichten over de steun die de Sovjet-Unie in de jaren zeventig verleende aan linkse regimes in Afrika. Daarnaast zitten bepaalde preoccupaties de auteur wel eens in de weg, bijvoor-

beeld dat de Amerikaanse president Reagan een ongelooflijke onbenul is. Ten bewijze daarvoor voert Lafeber uitspraken van Reagan aan zoals '*communists are bound by no morality*' waarbij de lezer zich afvraagt: zat Reagan er indertijd zo ver naast? Als lezer kan ik evenmin instemmen met Lafebers kwalificatie van de spontane sovjet-anarchie van de eerste jaren na de revolutie als '*het meest democratische systeem ooit in de wereldgeschiedenis*'.

Zo kun je al lezende de wenkbrauwen nog wel vaker fronsen. Over het geheel genomen vormt dit deel evenwel een handige vraagbaak en leverancier van feiten en wetenswaardigheden. Het zal goed van pas kunnen komen om de lessen in de eindexamenklassen te verlevendigen.

Jan van Oudheusden

RAMSJ

Brian Moynahan, Annabel Merullo & Sarah Jackson, De eeuw van Rusland. De geschiedenis van een wereldmacht (Anthos/Lannoo, Baarn 1994) 320 blz., prijs ca. f40,-.

Je komt ze wel vaker tegen in de ramsj: schitterende gebonden boeken vol historische foto's. Je vraagt je dan af waarom dat boek je niet eerder opgevallen is. Maar beter laat ... letterlijk, want het is nu veel goedkoper dan bij verschijnen. *De eeuw van Rusland* is zo'n boek. Mooi en goed genoeg om veel eerder gekocht te hebben. Ik kwam het in de herfst tegen bij de Bijenkorf, waar nog meer boeken met de titel 'De eeuw van ...' verkocht werden, bijvoorbeeld die van China. Het is vrij waarschijnlijk dat witte boekhandels en zaken met uitgeversrestanten het boek ook hebben.

Voor het onderwerp 'Sovjet-Unie' is *De eeuw van Rusland* eigenlijk het absolute einde. Het boek bevat een grote hoeveelheid eigentijdse foto's, die op groot formaat, technisch zo goed mogelijk en niet – nu nog – geretoucheerd, als historisch document, zijn afgedrukt. Ze zijn door Annabel Merullo en Sarah Jackson bij elkaar gezocht in archieven, musea en prive-collecties in de voormalige USSR. Brian Moynahan schreef de bijbehorende tekst.

De onderwerpen die aan de orde komen zijn bekend: de foto's die erbij horen niet. Ze geven een indringend beeld van 'Het land van de Romanovs' tot en met 'De laatste bolsjewiek'. De USSR blijkt de woonplaats geweest te zijn van allerlei mensen en niet alleen een wereldmacht met een systeem.

Een speurtocht waard in de kerstvakantie!

Tineke Bogaerts

DE EINDEXAMENKATERNEN

Op de hierna volgende bladzijden zijn besprekingen afgedrukt van de havo/vwo en vmbo examenkaternen, die onlangs zijn verschenen. Er wordt voornamelijk ingegaan op de leerlingenboeken. De besprekingen zijn gemaakt door Marie-Jes Boonekamp, Annet van Leersum, René Corbey, Nico Bakker, Huub Oattes, Hans Pols, Jan van Oudheusden, Cees Bol, Maria van Haperen en Tineke Bogaerts.



Zakelijke gegevens

Malmberg

Memo CSE Sovjetunie, een systeem onder spanning.

Auteurs: Pia Fruytier, Martien van Gastel, Paul van Houdt, Anjo Roos en Marloes Wester.

De complete cse-set bestaat uit: basiskatern havo/vwo (f32,-), werkboek havo of vwo (inclusief cd-rom met oefenmateriaal) (f10,-), antwoordenboek havo of vwo (f13,-), docentenboek incl toetsen (f43,-).

ThiemeMeulenhoff

Sfinx, Sovjet-Unie, een systeem onder spanning.

Auteur: Lex de Jong, didactische adviezen Wim Duyff.

Ca. f28,50, servicediskette ca. f12,50.

NijghVersluys

De Sovjet-Unie onder Stalin en Brezjnev
Samenstelling: Leo Dalhuisen, Frans Steegh, Ber Vergunst.

Met cd-rom met o.a. toetsen, antwoorden op vragen uit het boekje en nog meer opgaven en bronnen. Prijs f35,26.

Docentenhandleiding f71,62.

ThiemeMeulenhoff

De Nieuwe Studiegids. Havo/Vwo 2002-2003 Een stelsel onder spanning, De Sovjet-Unie onder Stalin en onder Brezjnev.

Auteur: André van Voorst.

Prijs ca. f28,90.

Docentenhandleiding: ca. f33,10

Uiterlijk en ordening

Basiskatern is full color. Per bladzijde twee of drie kolommen tekst met een of twee functionele beeld- of tekstbronnen. Het ruime kleurgebruik verlevendigt de tekst, accentueert onderschriften en speciale hoofdstukken. Sommige bronnen staan in de leestekst, ze zijn gemakkelijk herkenbaar aan rode bronaanduiding en afwijkend lettertype. Alle illustraties worden als bron gebruikt in opdrachten.

Mooie omslag: fragment van schilderij van Malevich; opmaak van de bladzijden rustig: in twee kolommen; op vrijwel iedere bladzijde van de tekst een illustratie; uitvoering zwart/steunkleur, kleurgebruik functioneel; illustraties duidelijk afgedrukt met uitzondering van het (enige) kaartje. De bronnen (tekstjes, foto's, affiches, enz.) staan tussen de tekst, duidelijk vermeld (kleur en nummer).

Full colour illustraties en steunkleur lichtblauw, heldere lay-out, prettige letter. Bladzijden redelijk gevuld. Goed kleurgebruik bijv. in de schema's. Veel illustraties zijn van hoge kwaliteit, voorzien van prima uitleg. Tekst is onderverdeeld in hoofdstukken en (sub)paragrafen; daarbinnen weer in fragmenten achter puntjes/gedachtestreepjes. Dit bevordert wel de leerbaarheid, maar minder de leesbaarheid. Bronnen in apart werkmateriaal na ieder hoofdstuk.

Opmaak rustig, in twee kolommen; op vrijwel iedere bladzijde van de tekst een illustratie; uitvoering zwart/steunkleur, illustraties niet altijd even duidelijk. De bronnen (tekstjes, foto's, affiches, enz.) staan tussen de tekst, duidelijk vermeld (kleur en nummer); het lila van de bronnen is een probleem. Het is alleen bij helder licht te lezen. Vanaf een internetsite (waarvan de URL overigens foutief is vermeld!) kan de leerling een PDF bestand met extra bronnen downloaden.

Inhoud

Basiskatern: Heldere, aan de leerling gerichte, inleiding bereidt voor op het examenthema, de gekozen opbouw en werkwijze van het basiskatern. Een goed leesbare tekst volgt stapsgewijs de stofomschrijving. Deelvragen geven richting aan de hoofdstukken. Het katern bevat ook een samenvatting per hoofdstuk. Een apart hoofdstuk in het werkboek vat de hoofdvraag samen. De bijbehorende cd-rom bevat o.a. een begrippenlijst, personen, tijdbalk en diagnostische toetsen per hoofdstuk en een eindtoets.

In inleiding staan de twee hoofdvragen en een korte opsomming van wat volgt; niet prettig te lezen door formulering in leerling-activiteiten (*je bestuurt, je onderzoekt, je vat samen*). De hoofdstukken volgen de indeling van de stofomschrijving. Opbouw is gefragmenteerd, niet altijd duidelijk. Ook wijkt de uitleg soms af van stofomschrijving. Er is geen afsluitend samenvattend hoofdstuk; geen literatuuropgave, wel een begrippenlijst en chronologie.

Leerlingeninleiding over de opbouw van dit katern, plus een aanbevolen werkwijze. De hoofdttekst vormt een vrij letterlijke uitschrijving van die van de stofomschrijving. Geen afsluitend hoofdstukje waarin de hoofdvragen terugkomen. Schakelhoofdstukken belichten de tijd tussen 1941 en 1964, en de periode na Brezjnev. Verder vijftien illustratieve teksten. Achterin een goed uitgewerkte chronologie; een uitgebreide beschrijving van zowel personen als begrippen; en een portrettengalerij.

Inleiding over de twee hoofdvragen. Twee 'historische kaders' informeren over de historische achtergrond ervan. Een epiloog trekt het thema door naar de eigen tijd. In de hoofdstukken komen deelvragen aan de orde, wie alle deelvragen kan beantwoorden, kan ook de hoofdvragen beantwoorden. Er is geen afsluitend hoofdstuk dat het geheel nog eens samenvat. Er is een begrippenlijst en een chronologie.

Tekst

Het CSE pakket is gericht op kennis en vaardigheden. Er is een apart werkboek met vragen en opdrachten. Leesteksten en opdrachten kunnen goed zelfstandig verwerkt worden. CSE-oefenopgaven zijn veelal moeilijker geformuleerd en ook gecompliceerder.

Tekst is niet altijd even helder geformuleerd, ook zijn de gebruikte woorden vaak te moeilijk.

In de tekst zelf staan de voorgeschreven termen/begrippen niet gecursiveerd of vetgedrukt; maar in de lijsten achterin zie je aan de sterretjes of een begrip gekend moet worden. De tussenkopjes in de hoofdttekst geven vrij secuur aan wat de hoofdzaken zijn. Het taalgebruik is redelijk afgestemd op de doelgroep, havo/vwo-kandidaten.

De kwaliteit van de tekst is goed, maar het taalgebruik is niet eenvoudig. Ook wordt soms een begrip (sovet bv.) zonder meer bekend verondersteld en geïntroduceerd zonder toelichting.

Werken met het katern

Leerlingen kunnen zich in principe zelfstandig op het CSE voorbereiden. Memo hanteert een vast en (zeer) uitgebreid didactisch model van *oriëntatie-, verkenning-, analyse en reflectie-opdrachten*. Er zijn ruim voldoende vragen en opdrachten, waarin alle categorieën vaardigheden aan bod komen. Speciale *Dossiers* bereiden de leerlingen voor op mogelijke casusvragen.

Achter iedere paragraaf volgen vragen over de tekst en (vooral) de bronnen. Daarnaast na ieder hoofdstuk een samenvattingsopdracht geformuleerd in een aantal vragen met deelvragen. Al met al erg veel vragen. Veel vragen zijn veel te moeilijk (geformuleerd). (Vragen over *pantserkruiser Potemkin* zonder de film te zien!) Onduidelijk is hoe auteur zich het werken met het katern voorstelt; docent zal selectie van vragen moeten maken.

Achterin het boekje bevindt zich een groot aantal basisvragen per hoofdstuk, ter zelfcontrole. De antwoorden staan op de bijgeleverde cd-rom, dus vragen als huiswerk opgeven is zinloos. Daarnaast zijn er voldoende vragen bij de vele bronnen in het werkmateriaal. De opdrachten zijn afwisselend en vaak origineel. Achterin het boekje staat een lijst van alle historische vaardigheden. Bij elke vraag in het werkmateriaal staat welke vaardigheden ermee geoefend worden.

Achter ieder hoofdstuk volgen opdrachten over de tekst en de bronnen. Daarnaast na ieder hoofdstuk een samenvattingsopdracht. Er worden variërend per hoofdstuk tussen 20 en 30 bronnen aangeboden, waaronder een aantal minder bekende en heel aantrekkelijke. Niet van elke bron is duidelijk wat de leerling er precies mee aan moet. Dat geldt met name voor de internetbronnen, die als archiefstuk worden aangeboden ter zelfstandige bestudering. Dat lijkt mij erg hoog gegrepen!

Indruk

Uitgebalanceerd geheel voorziet zowel docent als leerling van ruim voldoende materiaal en ondersteuning om een gedegen voorbereiding op CSE te garanderen. De cd-rom met diagnostische toetsen en oefenmateriaal is een aanwinst.

Katern ziet er verzorgd uit, maar met tekst en vragen kan zonder veel uitleg en selectie niet goed zelfstandig gewerkt worden.

Goedverzorgde uitgave, waarmee prettig te werken is. Geschreven vanuit degelijke achtergrondkennis en schrijfervaring; niet te kinderachtig. Af en toe staan er te veel oude opgaven uit *Sprekend Verleden* in. Voor leerlingen is dat geen bezwaar. Typerend is de distantie die hier en daar doorklinkt t.a.v. de stofomschrijving; soms wordt de leerling uitgenodigd tot deelname in de discussie met de stofomschrijvers over oorzaak-gevolgrelaties.

Inhoudelijk is dit een goed katern, dat bv. in het hoofdstuk "Oorlog tegen de boeren" door een sterk bronnengebruik zal weten te boeien. Minder sterke punten: de illustraties, vaak te klein en onduidelijk afgedrukt; de visuele bronnen komen door de vormgeving veelal letterlijk "niet uit de verf"; voor een gemiddelde havo-leerling lijkt het taalgebruik (te) moeilijk.

Wolters Noordhoff

Geschiedenis Werkplaats. Een systeem onder spanning. De Sovjetunie onder Stalin en Brezjnev. Aparte katernen voor havo en vwo.
 Auteurs: M.G. van Riessen (red.) en I.D. Verkuil.
 Prijs: f24,75.
 Docentenhandleiding f29,50, met o.a. stofomschrijving en antwoorden op de vragen en opdrachten.
 Site voor verdere examentraining www.werkplaats.wolters.nl

De katernen zijn in één kleur gedrukt: havo blauwig, vwo bruinig. Foto's lijken bruinig iets scherper. Rustige, degelijke opmaak in drie kolommen. Veel en afwisselende illustraties. Na het instapverhaal volgt de examenstof. Een thema beslaat telkens twee bladzijden naast elkaar. De enkele vragen erbij staan bij havo telkens na een stukje tekst, bij vwo aan het einde van blz.2. Na een hoofdstuk volgen opdrachten aan de hand van bronnen. Verder bevat ieder katern een proefexamen, zeer uitgebreide begrippenlijst, personen, tijdbalk en chronologie.

In principe volgen beide katernen de stofomschrijving, maar zijn ze uitgebreider. Het vwo-deel heeft drie extra paragrafen waardoor er ruimte is voor interessante mensen als Jacques de Kadt en Amalrik (1984!). Ze zijn bedoeld als 'kijkje in de keuken van de historicus'. Er is geen samenvattend hoofdstuk. Katern eindigt met een proefexamen, waarvan sommige beeldbronnen zeker zo beroerd zijn afgedrukt als op het echte examen.

ThiemeMeulenhoff

Examenbundel 2001/2002.
 Geheel vernieuwd voor de tweede fase. Bevat: Nederland en Indonesië. Vier eeuwen contact en beïnvloeding. Sovjet-Unie. Een systeem onder spanning.
 Auteurs: R. C. Serieese en W.H. Blok.
 Prijs: f25,-.
 Geen aanvullend materiaal.

De examenbundel werd voorheen uitgegeven door SMD en is, zoals eerdere jaren, een dik boek zonder verder kleurgebruik in een kleiner formaat dan de andere katernen. Soms pagina's vol tekst, afgewisseld met een niet-functionele halve wit pagina. Tekst over één kolom.
 Veel foto's; enkele cartoons; twee schema's; één tabel; één geografisch kaartje. Heldere druk

Alleen leestekst, onderbroken door beeldbronnen. Vooraan in de bundel een uitleg over de normering van een cse; hoe het eruit ziet; welke vaardigheden nodig zijn; hoe leerling zich moet voorbereiden; wat voor vraagtypen leerling kan verwachten. In de inleiding op het onderwerp een uiteenzetting van hoofdvragen. Verder: één pagina chronologisch overzicht (1894-1991), begrippenlijst, lijstje relevante personen (10) en verwijzing naar literatuur en internetsites.

Vmbo**ThiemeMeulenhoff**

De Nieuwe Studiegids VMBO 2002-2003. Dwang en overtuiging. Het communistische systeem onder Stalin, 1928-1953.
 Auteur: André van Voorst.
 Prijs: ca. f26,50.
 Docentenhandleiding ca. f33,50.

Net omslag: Stalin en een foto van paraderende soldaten. Opmaak van de bladzijde rustig; in twee kolommen; op 50% van de pagina's illustraties. Steunkleur om leertekst en bronnen te onderscheiden. De illustraties zijn duidelijk afgedrukt.

De bronnen (teksten, foto's, spotprenten, kaartjes, affiches, enz.) staan tussen de tekst, duidelijk genummerd. Alle illustraties hebben een functie als bron. De inleiding bevat een introtekst en bespreking van de hoofd- en deelvragen; benaderingswijzen en vaardigheden worden uitgelegd. De hoofdstukken volgen de indeling van de stofomschrijving, de tekst vult deze aan. Opbouw is helder en overzichtelijk. Wel begrippenlijst en chronologie, geen afsluitende samenvatting.

ThiemeMeulenhoff

Sfinx. Sovjet-Unie. Dwang en overtuiging
 Auteur: Lex de Jong. Didac. advies: Wim Duijf
 Prijs: ca. f28,50. Bijbehorende cd-rom ca. f12,90.

Het uiterlijk van *Sfinx* voldoet maar half. De tekst en de schema's: blauw met groen en in twee kolommen maken een overzichtelijke en duidelijke indruk; de illustraties (foto's, kaartjes, cartoons, posters) in grijsblauw zijn eigenlijk te erg. Gelukkig zijn het er niet veel. Zeker vmbo-leerlingen verdienen beter.

Het katern zit duidelijk in elkaar. Ieder hoofdstuk begint met verkenningsoopdrachten op basis van bronnen (ook beeldbronnen). De vragen van de stofomschrijving springen uit de tekst, opdrachten sluiten ieder deel af en een samenvattingsopdracht een hoofdstuk. Het katern volgt de stofomschrijving, de leerling is dan al eerst goed op de rails gezet. Woordenlijst en korte chronologie sluiten af.

De katernen zijn apart voor havo of voor vwo geschreven en in beide gevallen lees je ze met plezier. De tekst en soms ook de koppen en de illustraties zijn voor havo en vwo verschillend. De havo-tekst lijkt geschikt voor de leerlingen, het vwo-katern is duidelijk wetenschappelijker (en interessanter) en tegelijk ook zeer toegankelijk.

In de inleiding wordt uitgelegd hoe leerlingen met het katern moeten werken. Na een introverhaal een verkenningsoopdracht, meestal drie opdrachten per 2 blz., aan het einde van het hoofdstuk de samenvattingsopdracht en vervolgens drie blz. vaardigheidsopdrachten aan de hand van bronnen en een casus. Er staat ook welke vaardigheden bij de vraag aan de orde komen. Over het algemeen zijn dit goede opdrachten.

Prima leesbare katernen. Er staat erg veel in. Docent zal moeten oppassen dat leerlingen niet te snel overal overheen lezen. Er zijn weinig vragen waarbij de naakte feiten even op een rijtje gezet moeten worden. Misschien voorziet de bijbehorende website daarin die in januari start. De begrippenlijst achterin is opvallend uitgebreid.

Tekst is die van de stofomschrijving!, met soms een inleidende deelvraag en dus in eerste instantie bestemd voor docenten.

Vragen en opdrachten: samenraapsel zonder waarneembare structuur. Veel opdrachten gericht op reproductie, niet op zelfstandig werken.

Niet gebruiken om zelfstandig mee te laten werken. Leerlingen worden met minimale handvaten een ondoordringbaar oerwoud in gestuurd. Schandelijk maar waar: tekst is de stofomschrijving. Opschrift Tweede Fase onwaardig. Sturende en dominant aanwezige docent vereist.

Tekst leest plezierig en is geschikt voor de doelgroep.

Opdrachten over de tekst en bronnen staan aan het einde van ieder hoofdstuk inclusief een samenvattingsopdracht en 'wat je moet kennen en kunnen'. Het aantal opdrachten is redelijk in overeenstemming met de hoeveelheid tekst en bronnen. Bij de opdrachten staat vermeld om welke benaderingswijze/vaardigheid het gaat. Door het katern heen zijn een aantal internetopdrachten te vinden.

Verzorgd katern, rustig en overzichtelijk. Zeer werkbaar voor de doelgroep. De docentenhandleiding bevat de nodige extra's als studiewijzers, toetsen, literatuuropgave (incl. belletrie).

De stofomschrijving is in de tekst goed te herkennen in de kopjes. De te kennen begrippen staan cursief. Het taalgebruik is 'hoogwaardig', zinnen die lange woorden aaneenrijgen in een niet voor de hand liggende volgorde. Moeizaam te lezen dus.

Met vragen en opdrachten wordt heel systematisch omgegaan. Verkenningsoopdracht, opdrachten na een hoofdstukgedeelte, samenvattingsopdrachten na ieder hoofdstuk. De vragen uit de stofomschrijving bij de leertekst en opnieuw bij de samenvattingsopdrachten. Ze moeten wel serieus gemaakt en besproken worden.

Het katern zit duidelijk en systematisch in elkaar, alles komt voldoende aan bod. Maar leerlingen moeten goed kunnen en willen omgaan met de lange en moeilijke tekst zonder verduidelijking vanuit illustraties. Niet echt een vmbo-katern.

Wolters Noordhoff

Geschiedenis Werkplaats; Dwang en overtuiging Het communistisch systeem onder Stalin, 1928 – 1953.

Auteurs: drs. M.G. van Riesen en drs. I.D.Verkuil.

Prijs: f24,75. Docentenhandleiding f29,50.

Internetsite met o.a. examentraining www.werkplaats.wolters.nl

Door het werken met een vrij saaie kleur (bruin) geeft het katern een rustig beeld. De tekst van de hoofdstukken staat in drie kolommen met op elke blz. minstens een illustratie die meestal goed past bij het behandelde onderwerp. Elk hoofdstuk is onderverdeeld in een aantal paragrafen van één blz.

In de inleiding voor de leerlingen wordt duidelijk uitgelegd hoe het boek opgebouwd is en wat het doel is van de verschillende vragen. De centrale vraagstelling volgt na een inleiding d.m.v. een samenvatting uit *Animal Farm*. Het boek volgt de stofomschrijving, men heeft alleen de hoofdstukken voor een deel bij elkaar gevoegd. Er is niet een echt samenvattend hoofdstuk. Aan het eind van het boek staat een proefexamen en een lijst met begrippen (deze zijn in de tekst van het boek dik gedrukt) en een chronologisch overzicht.

De tekst is duidelijk geschreven, het woordgebruik niet te moeilijk. Het taalgebruik lijkt mij goed te doen, hoewel het voor deze leerlingen al snel te moeilijk is. Het onderwerp op zich is ook al vrij moeilijk voor deze leerlingen die vaak beschikken over een zeer beperkte algemene ontwikkeling.

Opdrachten: veel en zeer afwisselend. De kennisvragen staan in de tekst. Aan het eind van een hoofdstuk een samenvattingsopdracht en na het hoofdstuk opdrachten met veel bronnen. De meeste opdrachten zijn goed te maken, maar moeten wel in de les besproken worden anders gaat veel aan de leerlingen voorbij. Voor een deel kan dit katern wel zelfstandig doorgewerkt worden, maar zeker bij de vragen aan het eind van het hoofdstuk is hulp nodig.

Mij lijkt dit een katern waar goed mee te werken is. De leerlingen krijgen een goede voorbereiding voor het examen. Wel is een stevige begeleiding van de docent nodig om de leerlingen goed te laten werken met de bronnen. Als ze die begeleiding krijgen zijn ze goed voorbereid voor het examen.

Malmberg

Memo, Sovjetunie: Dwang en overtuiging.

Auteurs: Peter van Amelsfoort, Pia Fruytier, Martin Prinsen
Basiskatern met cd-rom, f32,-.
Werkboek f10,-.

Er is ook een docentenboek incl. toetsen (f43,-) en een antwoordenboek (f13,-).

Verzorgd katern in full color. Op de linker bladzijde staat een 'intro' en op de rechter een leertekst. In die leertekst zijn belangrijke begrippen vet afgedrukt. Illustraties zijn talrijk, aantrekkelijk en vaak waardevol. Het geheel oogt wel wat druk. Tussen intro en leertekst staan, goed herkenbaar, diverse soorten bronnen. Vragen ter verwerking staan in het werkboek. Illustraties dienen vaak ter verfraaiing of om er een vraag aan te kunnen ophangen.

Het basiskatern begint met een voorwoord voor de leerling. Hierin staat de centrale vraagstelling duidelijk verwoord. Ook wordt vermeld hoe de leerling geacht wordt met basiskatern (BK) en werkboek (WB) te werken. Of dit in de praktijk ook zo werkt, laat ik in het midden. De hoofdstukken volgen de stofomschrijving. In het werkboek staat onder het kopje 'slotsom' een groot aantal vragen opgesomd over het Sovjettijdperk, waarbij de leerling geacht wordt zelf het antwoord te geven op talrijke deelvragen.

Belangrijke termen en begrippen zijn vet afgedrukt en/of achterin het basiskatern opgenomen. Het taalgebruik acht ik te moeilijk voor de doelgroep, hoewel een adequaat opererende docent hier veel bij kan helpen. In een katern echter, dat gericht is op zelfstandig werken, moet dit taalgebruik, dat voor ons wel, maar voor de leerling niet helder is, als een minpuntje worden gezien.

Er zijn veel en in het algemeen goede vragen en opdrachten. Leerlingen kunnen er zelfstandig mee aan de slag, maar verwacht niet, dat ze dan ook alles snappen. Lezen en vragen maken wisselen elkaar af. In de praktijk kan men de teksten misschien beter samen lezen. Moeilijke dingen kunnen dan meteen worden uitgelegd. Vragen nakijken kan men doen met antwoordbladen (zelf kopiëren), maar mondeling zal toch veel moeten worden toegelicht.

MeMo biedt een aantrekkelijk pakket van examenmateriaal met veel mogelijkheden en van een gedegen kwaliteit. Koester echter niet de illusie, dat de taak van de docent is teruggebracht tot die van ordehandhaver tijdens zelfstandig werk. Hij of zij moet veel toelichten, samenhang brengen, concretiseren, enzovoort. Twintig lessen lijken erg kort zijn om het hele katern door te nemen. Als dat laatste lukt, komt de leerling mijns inziens goed voorbereid op het examen.

ThiemeMeulenhoff

MAVO geschiedenis examenbundel 2001/2002. Bevat de twee onderwerpen: a. Nederland en Indonesië en b. Dwang en overtuiging; het communistisch systeem onder Stalin, 1928-1953.

Auteurs: R.C. Seriease en W.H. Blok.
Uitwerkingen en docentenmateriaal via inlogcode te verkrijgen op www.eindexamentraining.nl

Identiek aan de andere uitgaven van de voormalige Onderwijspers; overzichtelijk, gedegen, maar saai. Veelal bekende zwart/wit illustraties, één foto, kaartje of cartoon per twee blz. Na de tekst volgen het historisch overzicht en de begrippenlijst (bij S.U. ook lijst van relevante personen.) en oefenvragen.

In de tekst zijn schuingedrukt bronfragmenten opgenomen, maar geen vragen; de illustraties voegen weinig toe. De opbouw is duidelijk. Wat betreft de USSR wordt de stofomschrijving op de voet gevolgd, af en toe iets herschreven, kopjes worden toegevoegd. De leerlingen krijgen info over vraagtypen en vraagformuleringen op het examen, bronvermelding, literatuur en internet-sites. Op de hoofdvragen wordt echter niet ingegaan.

De tekst is zakelijk, informatief, leerbaar. "Wat je moet weten ..."
Blz. 6,7, en 8 geven de leerling goede tips.

De oefenvragen zijn gevarieerd, tevens zijn examenvragen (2001) over Indonesië opgenomen. Hiermee kan de leerling goed oefenen voor het examen. Ik mis vragen aan het eind van elk hoofdstuk, maar deze kan de docent ook zelf bedenken en toevoegen.

De informatie is goed maar voor een mavo-leerling weinig sprankelend. De studieuze student zal er goed mee overweg kunnen.

NijghVersluys

De Sovjet-Unie onder Stalin. Dwang en overtuiging in het communistisch systeem

Samenstellers en beeld: Leo Dalhuisen, Frans Steegh, Ber Vergunst e.a.

Prijs f36,91; met cd-rom.
Docentenboek f71,62

De vele illustraties in full color en bladzijden met meerdere kolommen in afwisselende breedtes leveren een aantrekkelijk boekje op. Het onderscheid tussen leertekst, leestekst en bronnen is duidelijk. De illustraties zijn zeer afwisselend en fantasierijk bij elkaar gezocht. De bijschriften verduidelijken de vaak nogal puntsgewijze zinnen van de leertekst en peppen een leerling wat op.

Een inleiding maakt leerling duidelijk wat de bedoeling is. De leertekst is afgedrukt in twee kolommen. Na een hoofdstuk volgt werkmateriaal, basisvragen per hoofdstuk achterin het boek. De leesteksten hebben een afwijkende opmaak. De inhoud volgt de stofomschrijving. Het katern sluit af met het werkmateriaal 'Oordelen over Stalin'. Verder kort chron. overzicht, lijst personen met portretgalerij en begrippenlijst.

Het taalgebruik is geschikt voor de doelgroep. Waarschijnlijk om de tekst te verdelen in kleine stukjes is er vaak sprake van puntsgewijze opsommingen. De termen en begrippen staan cursief in de tekst.

Basisvragen gaan in op feitjes, het werkmateriaal is gericht op vaardigheden. Bij de illustraties staan vragen die leerlingen aan het denken zetten.

Een leesbaar en aantrekkelijk katern met een overmaat aan extra materiaal waaruit een docent wel moet schrappen. Volledig zelfstandig werken met dit katern is niet aan te raden. Daarvoor staat er teveel in.

ing bepleit ca-onderwij Kleiookrant

itratie door veelheid aan opeldinge
ronduit 'ongewenst' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
ten verleiden tot het creëren van
telema-
al behaalt uiteinde
een redelijk perce
de eindstreep. Bij
dingen is meer

Nieuws van het

VGN

bestuur

De Algemene Ledenvergadering zal gehouden worden op zaterdag 23 maart 2002 in Utrecht. Nadere informatie over het programma en de jaarstukken is te vinden op de VGN-website.

De afgelopen maanden hebben we uitgebreid gesproken over de toekomst van ons vak. Er worden veel stukken geproduceerd en er wordt flink op los gediscussieerd in het land. Zo ongeveer alle vormen van onderwijs vormen daarbij onderwerp van gesprek, maar met name de basisvorming en de tweede fase vragen onze aandacht.

Opnieuw praten wij over het nut van een uitgekende lobby, juist nu en vooral ook hoe dan. Loek Janssen heeft een pamflet geschreven, als aanzet voor een meer officieel stuk gedragen door de besturen van KNHG en VGN. Het is hiernaast afgedrukt.

Op 19 december is er overleg geweest tussen de staatssecretaris en de vaste Tweede Kamercommissie. Wij mikken op de volgende strategie: we blijven een apart vak in de basisvorming, waar mogelijk af te stemmen met verwante vakken, we willen dat experimenten met geschiedenis in het derde leerjaar van vmbo een serieuze kans krijgen en

we willen verder met ons vak in de tweede fase conform de voorstellen van de commissie-De Rooy.

Overigens viel op, dat in het rapport van de Onderwijsraad over de basisvorming er niet gerept wordt over het rapport van de chmv!

De boekenprijs van de VGN, uitgereikt op 5 oktober aan Jan Terlouw voor zijn *Oorlogswinter* heeft flink de aandacht getrokken en kan als een groot succes beschouwd worden. Complimenten met name voor Marie-Jes Boonekamp-Wingen.

Ook zijn we veel dank verschuldigd aan Wiel Lenders van het Bevrijdingsmuseum in Groesbeek, waar de prijsuitreiking plaats vond.

Een vervolgesprek met Cevo en Cito (na het gesprek van 20 juni) vindt plaats op 9 januari. De Commissie Havo/Vwo verzorgt de uitnodiging en verspreidt het verslag van de eerste bijeenkomst.

De stofomschrijvingscommissie 2005 is wel gestart, maar is er nog niet uit hoe het domein (Oorlog en vrede) in te vullen. Een voorstel voor domeinen na 2005 ligt bij de Commissie Havo/Vwo. Binnenkort kan het bestuur een definitief voorstel formuleren naar het ministerie. We mikken erop, dat dit in januari rond is. In het voorstel wordt al enigszins rekening gehouden met het feit, dat er iets wordt gedaan met het rapport van de chmv.

Overigens vormt de speciale problematiek van de havo een belangrijk onderdeel van de discussies in de commissie Havo/Vwo: voor deze leerlin-

gen kiezen voor een centraal examenonderwerp?

De werkgroep 2003 houdt zich bezig met de VGN in de toekomst en zal op de jaarvergadering van 2002 met eerste voorstellen komen. Een van de plannen is het oprichten van een stichting Vrienden van het Onderwijs in het vak Geschiedenis en Staatsinrichting. Naast de bestuursleden Herry Groothuis en Loek Janssen zitten Maria Boersen en Noud Theunissen in de werkgroep. De werkgroep zoekt nog een seniorlid.

Renée Schreuder

N.B. Discussiestuk herijking Tweede Fase

Staatssecretaris Adelmund heeft aan de Tweede Kamer toegezegd, rond de jaarwisseling een notitie uit te brengen over een herijking van de Tweede Fase havo/vwo. De kern daarvan zal zijn een voorstel omtrent wenselijke bijstellingen, op grond van de beschikbare ervaringsgegevens (met name afkomstig van het Tweede Fase Adviespunt, de inspectie en de SLO). Deze ervaringsgegevens zijn onderwerp van gesprek tussen het ministerie (waaronder het Tweede Fase Adviespunt) en een daartoe ingestelde begeleidingsgroep evaluatie en monitoring Tweede Fase havo/vwo. In die begeleidingsgroep hebben deskundigen zitting uit de organisaties van schoolbesturen, schoolleiders en leraren (vakbonden en vakgebonden organisaties). U vindt hun stuk op de website van de VGN.

Het VGN-bestuur vraagt u dringend om uw reactie..

Geschiedenis en staatsinrichting in het VAVO

Tweede Fase en Nieuwe Leerwegen

De Commissie Volwassenen Educatie van de VGN is onlangs op de website een VAVO forum gestart om ervaringen met de tweede fase e.d. uit te wisselen. Bijdragen van uw kant worden zeer op prijs gesteld. In februari 2002 is het twee jaar geleden dat we een brainstormmiddag over geschiedenis en staatsinrichting in het VAVO organiseerden. Uit de toen gehouden enquête kwam naar voren dat een herhaling van dit evenement op prijs wordt gesteld. Als er voldoende belangstelling is, zijn wij van plan een vervolgbijsamenkomst te organiseren in het voorjaar van 2002. Als mogelijke onderwerpen denken wij aan:

- Het uitwisselen van de eerste ervaringen met de tweede fase zoals methodes, praktische opdrachten, profielwerkstukken, een- of tweejarige trajecten, vrijstellingen;
 - De veranderingen binnen ons vak ten gevolge van omvorming van mavo naar Theoretische Leerweg
- Graag horen wij van u per brief of e-mail of u interesse heeft in het bijwonen van een brainstormmiddag.

Secretariaat CVE-VGN,
Petrus Donderstraat 54,
5614 AH Eindhoven,
tel. 040-2126508
ruytersmeelen@hetnet.nl

Besef van Historie

Ruim 50 jaar geleden vond de eerste televisie-uitzending plaats in Nederland. Veel, heel veel is er daarna veranderd, in Nederland en in de wereld.

Het resultaat van die veranderingen is de huidige maatschappij. Nostalgie naar het verleden, naar Swiebertje, mag wel, maar is niet toereikend. Besef van historie en begrip voor de ontwikkelingen, vooral en zeker ook bij jongeren, is minstens zo belangrijk. Dat is een verantwoordelijkheid, die ook bij de school ligt, en op school in ieder geval bij het vak geschiedenis.

't Lijkt een open deur, maar is het dat ook?

De verleiding is groot om citaten met betrekking tot (het vak) geschiedenis van bekende en onbekende Nederlanders op een rijtje te zetten: over het belang van kennis en besef van het verleden om het heden beter te kunnen vatten.

'Ook de commissie geschiedenisonderwijs, de commissie-De Wit, die vandaag haar rapport presenteert, heeft in haar consultaties geconstateerd dat geschiedenis alom belangrijk wordt gevonden.' (Tineke Netelenbos, staatssecretaris van onderwijs, bij de aanbidding van het rapport van de commissie-De Wit in 1998.) En de Kamer was het hier (Kamerbreed) van harte mee eens.

Geen vak op school haalt zo vaak de pers en telkens is men het er over eens, dat het vak een belangrijke bijdrage kan leveren aan de vorming van de toekomstige Nederlandse volwassenen.

Minister van Boxtel kwam terug uit Durban en meldde, dat onze geschiedenisboekjes herschreven zullen worden met betrekking tot het Nederlandse aandeel in de slavernij en de slavenhandel.

Aan het nut van het vak geschiedenis wordt door niemand getwijfeld.

In februari 2001 werd aan Karin Adelmund, staatssecretaris van onderwijs, het eindrapport van de commissie historische en maatschappelijke vorming, de commissie-De Rooy, aangeboden. Opnieuw stond het nut van het vak geschiedenis niet ter discussie, nergens!

Wel de inhoud van het rapport. Bekende en onbekende Nederlanders gaven hun mening. Haastten zich te verzekeren, dat ze het vak een warm hart toedragen. Maar vonden toch dat ...

En ongemerkt kwam het vak ter discussie te staan. Zoals alle vakken ter discussie (kunnen) komen te staan. Tijden veranderen, daar kunnen wij historici over meepraten, de moderne maatschappij stelt zo haar eisen.

Het nut van het vak geschiedenis staat buiten kijf. Voorbeelden en citaten te over! Maar waarom overheerst dan toch het gevoel, dat ons vak voortdurend gevaar loopt: in het vmbo op de allereerste plaats, maar ook in de basisvorming en misschien straks in de tweede fase? En dat terwijl zo ongeveer heel Nederland te kennen geeft, dat een goed historisch besef onontbeerlijk is in de huidige maatschappij. Een ongerijmdheid, toch?!

Het Bestuur van de VGN

VGN-studiereis West-Turkije

meivakantie 2002: 29 april t/m 10 mei

De VGN organiseert in samenwerking met SRC-Cultuurvakanties een 12-daagse studiereis naar Istanbul en West-Turkije.

Istanbul, de culturele schatkamer op het kruispunt van twee werelden, biedt sprookjesachtige beelden van paleizen, moskeeën en bazaars. De rondreis door West-Turkije voert door het gebied waar Griekse, Hellenistische, Romeinse, Byzantijnse en Osmaanse overblijfselen worden afgewisseld met hedendaagse Turkse cultuurelementen. Het prachtige, afwisselende landschap is voor natuurliefhebbers een attractie.

Programma

- de highlights van Istanbul/Constantinopel: Hagia Sophia, de Blauwe Moskee, de Cisterne, de Gamica-Heuvel, het Topkapi-paleis, de Sulejmaniye Moskee, de Egyptische bazaar, het Dolmabahce Paleis, een boottocht over de Bosporus;
- opgravingen van Troje;
- Athene-tempel van Assos, Pergamon (Zeus-altaar, bibliotheek, theater, Asclepion);
- stadsrondrit door Izmir, Aphrodisias;
- Pamukkale: de Romeinse kuststad Hierapolis en Travertens;
- Ephesus en Selcuk (Johannes-basiliek en Huis van Maria);
- Priene/Miletus en Didyma;
- Bursa (Groene Moskee, sultangraven, Ulu Cami Moskee, Muradiye Complex);
- 30 april - Koninginnedag op het Nederlandse consulaat in Istanbul;
- ontvangst bij iemand thuis;
- bezoek aan een school voor voortgezet onderwijs en het bijwonen van een geschiedenisles;
- bezoek aan een archiefinstelling of lerarenopleiding.

Reissom

De reissom (op basis van een tweepersoonskamer) bedraagt €841 (f1850,-); niet-VGN-leden betalen €50 (f110,-) meer. Toeslag eenpersoonskamer €108 (f239,-).

In de prijs is inbegrepen:

11 overnachtingen in driesterrenhotels, verzorging op basis van halfpension, KLM-vlucht Amsterdam-Istanbul v.v., alle transportkosten met luxe airco-touringcar en ferry's, alle excursies en entrees, Nederlandssprekende reisleiding, luchthavenbelasting en heffingen, calamiteitenfonds, administratiekosten en kofferservice.

Niet inbegrepen zijn:

annuleringskosten en/of reisverzekering, de lunches.

Aanmelding

Aanmelding is mogelijk tot 1 februari 2002 door een berichtje te sturen aan Johan Raven, penningmeester VGN, Kinkhoorn 8, 9051 MJ Stiens, onder gelijktijdige overmaking van een aanbetaling van €100 (f220,-) per persoon op postgiro 128701 t.n.v. penningmeester VGN te Den Haag.

Reageer meteen, omdat voor deze schitterende en aantrekkelijk geprijsde reis maar een beperkt aantal plaatsen beschikbaar is.

Kleio en de Sovjet-Unie



In minder recente tot zeer oude nummers van *Kleio* hebben artikelen gestaan over aspecten van de USSR, die nu in het kader van het eindexamenonderwerp Sovjet-Unie - interessant zijn om te lezen of te gebruiken in de les. Zo zijn er bijvoorbeeld artikelen van Mark Jansen (*Kleio* 1983, nr.1; 1989, nr.2 en 1991, nr.7) en Tamara Eidelman (*Kleio* 1993, nr.6) over het

Sovjet-geschiedenisonderwijs. Jansen gaat in op de inhoud van de stof - veel burgerlijke revoluties (ook onze Opstand tegen Spanje) als fasen in de ontwikkeling naar een socialistische maatschappij. amara Eidelman, lerares geschiedenis in Moskou, vertelt hoe zij les ging geven over 'de andere geschiedenis' en hoe dat viel bij haar leerlingen: nog nooit hadden ze zo geïnteresseerd geluisterd! In 'De Grote Stalin' van Noud Vielen (*Kleio* 1987, nr.1) vindt u tekst- en beeldbronnen over de persoonlijkheidsverheerlijking van Stalin.

We proberen dit op de website van de VGN te plaatsen. Niet iedereen zal die oude nummers nog hebben. Als dit niet mogelijk is kunt u bij de redactie een kopie aanvragen.

Voor verdere informatie: Cees Bol (Adres en e-mail onder Kleio redactie voor in dit nummer.)



Transparant

Themanummer Sovjet-Unie

De Vereniging van Christen-Historici geeft vier keer per jaar het tijdschrift *Transparant* uit. In nummer 4, november 2001, staat de rol van religie en de verhouding kerk-staat in socialistisch Oost-Europa centraal. Daarbij worden interessante zaken belicht: de contacten van gereformeerde christenen met de USSR- uiterst rechts smokkelde bijbels, uiterst links liet zich bekoren en vond er een stukje heil op aarde. W. van den Bercken schetst de ontwikkeling van de repressie van het christendom en de aard van het staatsatheïsme. F. Baudet gaat in op het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van gewetensvervolgden en joden. Diplomaten en politici mochten niets doen voor dissidenten en vervolgde christenen. Ook zijn gesprekken opgenomen met actieve gereformeerde christenen en enkele boekbesprekingen. De onderwijsgroep levert enkele bronnen met vragen waardoor het thema Christenvervolg in de SU in de examenstof opgenomen kan worden en schetst in het kort welk beeld van de USSR in jeugdboeken naar voren komt. En de Internetrubriek levert (weer andere) interessante websites.

Het nummer kost f15,- incl. verzendkosten. Bestellen bij de uitgever: Boekencentrum, Postbus 29, 2700 AA Zoetermeer, tel. 079-362 8628.

De jaren zestig

The sixties. Nozems, provo's en piraten

In de Burcht van Berlage, het Vakbondsmuseum, Henri Polaklaan 9 in Amsterdam tot maart 2002.

Op zondag 13 januari debatteert een forum van vijf sprekers over de verworvenheden van die jaren op het gebied van politiek, muziek, man-vrouwverhoudingen, seksualiteit, kunst en jongeren-cultuur.

H.J.A. Hofland zal het forum voorzitten, sprekers zijn verder VPRO-journalist Wim Noordhoek, politica Hedy d'Ancona, hoogleraar genderstudies UvA Selma Leydesdorff en filmer Louis van Gasteren.

Op zondag 20 januari spreekt Simon Vinkenoog over zijn leven en werk in de jaren zestig en over Amsterdam als 'magies sentrum'.

Aanvang: in beide gevallen om 14.00 u. Toegangspreis: €5. Reserveren is gewenst (tel. 020-6241166).

Reis naar Iran: zomer 2002

Van zaterdag 20 juli t/m zaterdag 10 augustus (zomervakantie regio Noord/Midden/Zuid, dus voor heel Nederland) wordt een 22-daagse studiereis georganiseerd naar Iran, het oude Perzië.

Het doel van deze studiereis is om u in korte tijd kennis te laten maken met de verschillende facetten van Iran/Perzië. Geniet van sfeervolle oude steden en de vele overblijfselen van het oude Perzische rijk. Het hedendaagse Iran zal haar sluiers voor u openen; u wordt gastvrij onthaald en de mensen willen best een gesprek met u aanknopen. Dit land is een aanrader als u massatoerisme schuwt en een volkomen andere leefwijze wilt meemaken. Heden en verleden lopen door elkaar. Als de zon schijnt schitteren de koepels van de moskeeën. Slenterend over de oude bazaars, waar u de geuren en kleuren heel intens zult beleven, lijkt Nederland ongelooflijk ver weg!

De Islamitische Republiek Iran is een bijzonder rustig land, waar u in aanraking komt met allerlei aspecten van de Islam. Bent u geïnteresseerd, vraag dan een informatiepakket aan. U hoeft nog niet te beslissen.

Reissom vanaf f5895,- / € 2695.
Informatie: N. Stam, Paul Rodenkostraat 1, 5103 PC Dongen.
Tel/fax 0162-320856.

TELEACNOT
educatieve omroep

Vroeger & Zo

Op 8 januari start op Z@ppelin (Nederland 3) een nieuw project voor de geschiedenisles op de basisschool, groep 6, 7 en 8. In elk programma komen twee onderwerpen aan de orde. Ze worden levendig gepresenteerd door Tante Anastasia en Martijn. Bij de programma's horen leerlingenbladen met vragen en opdrachten. De bedoeling is de historische kant van actuele zaken waarbij het verleden een rol speelt, zoals bijvoorbeeld de aanleg van de Betuwelijn die leidt tot een grote hoeveelheid bodemvondsten, te belichten. Uitzendtijd: 9.35 uur.

De jaarlijkse Atlantische Onderwijs Conferentie zal plaatsvinden op vrijdag 1 februari 2002 in Utrecht
In het kader van het 50-jarig bestaan van de Atlantische Commissie is gekozen voor het thema

De VS als laatste supermogendheid. Hoe lang nog?

Amerika's zelfbeeld nader beschouwd

In het ochtendgedeelte zullen een aantal sprekers de verschillende aspecten van het Amerikaanse zelfbeeld aan de orde stellen.

Willem Post, journalist, begint met een inleiding over het politieke zelfbeeld van de Verenigde Staten.

Marten van Heuven, senior consultant van de denktank RAND, volgt met een beschouwing over het militair-strategische zelfbeeld en de visie van Amerika op Europa en de NAVO.

De laatste inleiding wordt verzorgd door **Maarten Huygen**, journalist bij *NRC Handelsblad* en voormalig correspondent te Washington DC. Hij zal spreken over het culturele zelfbeeld.

De inleidingen zullen worden gevolgd door een paneldiscussie.

Na de lunch zal in de vorm van een Lagerhuisdebat verder worden gediscussieerd over de relatie tussen de Verenigde Staten en Europa. Tot slot zal aandacht worden besteed aan het gebruik van de informatie op school.

Deze conferentie is in de eerste plaats bestemd voor **docenten geschiedenis, aardrijkskunde, economie en maatschappijleer** uit het voortgezet onderwijs, HBO en MBO.

Plaats: Kleine Zaal, Muziekcentrum Vredenburg, Vredenburgpassage 77, Utrecht.

Tijden: De aanvang van de conferentie is om 10.00 uur (koffie vanaf 9.30 uur). De lunch is tussen 12.30 uur en 14.00 uur. De dag wordt afgesloten met een receptie om circa 16.30 uur.

Kosten: f35,- (inclusief maaltijden, koffie en thee)

Heeft u belangstelling, of wilt u meer informatie, dan kunt u zich richten tot:

Atlantische Commissie,
Bezuidenhoutseweg 237-239, 2594 AM Den Haag.
Tel. 070-3639495; Fax 070-3646309.

E-mail: atlcom@xs4all.nl

Website: www.atlcom.nl

Spelenderwijs kennis van de Europese Unie opdoen?

Europa Aktueel is hét praktijkboek voor docenten om met jongeren zelf de Europese Unie te ontdekken

Bezoek www.europacentrum.nl om de nieuwe Europa Aktueel te bekijken en gratis te printen

Vraag het antwoordvel aan door een mail te sturen naar werkboek@europacentrum.nl of bel 070-3508620



Stichting Europa Centrum
Riouwstraat 137
2585 HP Den Haag

VNC
TRAVEL

AZIË-CHINA MEI SPECIALS 2002

Speciaal voor docenten Geschiedenis heeft VNC Travel 2 unieke reizen samengesteld:

- **HISTORISCH MOSKOU & ST. PETERSBURG**
vrijdag 03 t/m vrijdag 10 mei 2002
- **CHINA DELIGHT**
zaterdag 27 april t/m zaterdag 11 mei 2002



Vraag de
brochure 2002
aan of ga naar
www.vnc.nl

Catharijnesingel 70, 3511 GM Utrecht. Tel.: (030) 231 15 00 E-mail: info@vnc.nl

Nu beschikbaar: *MeMo CSE-katernen Sovjetunie*



MeMo is de meest gebruikte methode voor geschiedenis in de basisvorming, het vmbo én de tweede fase. Jaarlijks verschijnen er *MeMo CSE-katernen*. Het nieuwe onderwerp is *Sovjetunie*. Het complete pakket van *MeMo CSE Sovjetunie* is nu beschikbaar!

Kenmerkend voor de *MeMo CSE-katernen* zijn de heldere structuur, de perfecte aansluiting op de stofomschrijving en de vele oefenmogelijkheden.

Hierdoor bereiden uw leerlingen zich optimaal voor op het examen.

Geïnteresseerd?

Neem een kijkje op internet: www.malmberg.nl/vo
Of bel Klantenservice Voortgezet onderwijs:
(073) 6 288 766.

Uitgeverij Malmberg
postbus 308 5201 AH 's-Hertogenbosch

Wij werken samen met u aan beter onderwijs